

TURINYS

Pratarmė / 5

1 skyrius. BENDRI DUOMENŲ RINKIMO
METODOLOGIJOS KLAUSIMAI / 7

1.1. Tyrimo imtis / 7

1.1.1. Bendri tyrimo imties sudarymo aspektai / 7

1.1.2. Kiekybinio tyrimo imties sudarymo ypatumai / 11

1.1.3. Kokybinio tyrimo imties sudarymo ypatumai / 21

1.2. Pagrindiniai tyrimo kokybės požymiai / 38

1.2.1. Validumas / 38

1.2.2. Patikimumas / 46

1.3. Tyrimo etika / 52

1.3.1. Bendri tyrimo etikos principai / 52

1.3.2. Etikos problemų savitumas atliekant
kokybinius tyrimus / 56

2 skyrius. DUOMENŲ RINKIMO METODAI / 62

2.1. Interviu / 63

2.1.1. Interviu samprata / 63

2.1.2. Individualus giluminis interviu / 70

2.1.3. Grupinės diskusijos metodas (angl. *focus group*) / 87

2.2. Stebėjimas / 109

2.3. Dokumentų rinkimas / 122

Terminų žodynėlis / 131

Literatūra / 142

PRATARMĖ

Vienas svarbiausių kiekvieno tyrimo etapų – duomenų rinkimas, nes nuo surinktų duomenų kokybiškumo priklauso ir viso tyrimo kokybė. Kokius duomenis tyrėjas geba surinkti, tokius turi ir nagrinėti. Nors surinktų duomenų kokybė negarantuoja viso tyrimo kokybės, bet nekokybiški duomenys tyrimo kokybę vis dėlto mažina, nes negali padėti rasti atsakymų į probleminius tyrimo klausimus.

Duomenų rinkimas prasideda tada, kai tyrėjas jau yra nustatęs tyrimo problemą (probleminius klausimus), numatęs tyrimo tikslus, uždavinius, išnagrinėjęs su pasirinkta tema susijusią mokslinę literatūrą. Duomenų rinkimo etape jis turi nuspręsti, *kaip* atsakyti į iškeltą tyrimo probleminį klausimą. Tam būtina apsvarstyti šiuos klausimus: kas yra tyrimo generalinė aibė, kokią pasirinkti tyrimo imtį, kaip ir kodėl, koks tyrimas ir kodėl laikomas vertingu, kokių etinių problemų kyla tyrimo metu ir kaip jas reikėtų spręsti, kokie yra tyrimo duomenų rinkimo metodai, kaip ir kokiais atvejais juos reikia taikyti, kurį metodą ir kodėl reikia pasirinkti tyrimui?

Minėti klausimai yra ypač svarbūs atliekant kokybinius tyrimus. Lyginant su kiekybiniais tyrimais, jie lankstesni, spontaniškesni, labiau pasitikima tyrėjo analitiniais gebėjimais, atitinkamai – mažiau reglamentavimo ir nusistovėjusių normų, taigi ir daugiau neaiškumų. Todėl kokybinius tyrimus atliekantiems tyrėjams kyla daugybė sprendimo priėmimo sunkumų. Ypač sunku rasti atsakymus į minėtus klausimus lietuviškoje mokslinėje metodologinėje literatūroje. Tai paskatino užpildyti šią spragą ir parengti metodinę knygą, kurioje sistemingai aptariami kokybinio tyrimo duomenų rinkimo metodologijos klausimai.

Pirmojoje knygos dalyje aptariami bendri duomenų rinkimo metodologijos klausimai: tyrimo imties sudarymo problemos, validumo ir patikimumo užtikrinimo būdai, aktualūs tyrimo etikos klausimai. Ap-

tariant šiuos bendrus klausimus nemažai dėmesio skirta ir kiekybiams tyrimams – taip daryta sąmoningai, siekiant atskleisti kokybinių tyrimų duomenų rinkimo metodologijos ypatumus.

Antroje knygos dalyje aptariami konkretūs duomenų rinkimo metodai. Daugiausia dėmesio skiriama interviu. Aptariami ir kiti duomenų rinkimo metodų tipai: stebėjimas ir dokumentų rinkimas.

Ši metodinė knyga gali būti naudinga visiems tyrėjams, atliekantiems kokybinius tyrimus: tiek bakaluro lygmens studentams, tiek patyrusiems mokslininkams, norintiems tobulinti savo kompetencijas kokybinių tyrimų srityje, tiek praktikams, kurie savo tiesioginiame darbe susiduria su kokybinių tyrimų atlikimu.

Ši metodinė priemonė skirta visų socialinių mokslų atstovams. Naudingų idėjų gali rasti vadybos, slaugos, edukologijos ir kitų socialinių mokslų krypties specialistai.

Norėčiau padėkoti: recenzentams prof. habil. dr. Kęstučiui Karde liui ir doc. dr. Vilmai Žydžiūnaitei, kuriuos laibai gerbiu kaip tyrimų metodologijos ekspertus, už kolegiską bendravimą, patarimus ir teigiamą šios metodinės knygos įvertinimą; recenzentei Ingai Bartusevičienei – už knygoje pateiktos medžiagos vertinimą iš praktikės – tyrėjos pozicijų; prof. habil. dr. Bronislovui Bitinui – šios knygos recenzentui, mano daktaro disertacijos moksliniam vadovui, mano Mokytojui, už mokslines diskusijas, dalijimąsi išmintimi, palaikymą ir paskatinimą, už tą didžiulę įtaką, kurią darė ir daro mano mokslinei karjerai.

Ypač dėkoju savo šeimai: vyrui, vaikams, tėvams. Mano šeima – mano atrama, tik čia tvyrančios meilės, emocinės šilumos, supratimo, palaikymo dėka galiu kurti ir leisti savo knygas.

Liudmila Rupšienė

1 skyrius

BENDRI DUOMENŲ RINKIMO METODOLOGIJOS KLAUSIMAI

1.1. Tyrimo imtis

1.1.1. Bendri tyrimo imties sudarymo aspektai

Kuriant tyrimo metodologiją svarbiausia apsispręsti dėl tyrimo imties. Būtina apsvaistyti kelis klausimus, nuo kurių priklauso sudarytos tyrimo imties charakteristikos ir viso tyrimo kokybė. Tyrėjas turėtų apmąstyti šiuos dalykus:

1. Kokius vienetus planuojama įtraukti į tyrimą?
2. Kas būdinga šių vienetų generalinei aibei?
3. Ar įmanoma iširti visą generalinę aibę?
4. Jeigu ne, kokią generalinės aibės dalį reikėtų pasirinkti tyrimui?
5. Kodėl būtent šią generalinės aibės dalį reikėtų pasirinkti tyrimui?
6. Koks turėtų būti generalinės aibės dalies (vadinamos *imtimi*) dydis?
7. Kokius būdus ir kodėl reikėtų taikyti sudarant konkretaus tyrimo imtį?
8. Ar pasirinktas imties dydis ir jos sudarymo būdas turi garantuoti ir garantuoja tyrimo išvadų statistinį generalizavimą?

Kad galėtų atsakyti į šiuos klausimus, tyrėjas turi būti teoriškai pasirengęs, t. y. išmanyti teorinius šių klausimų aspektus ir galimų atsakymų praktinį reikšmingumą. Todėl norėdamas kompetentingai atsa-

kyti į aukščiau minėtus klausimus, turi žinoti, kas yra tyrimo generalinė aibė ir kas gali būti jos vienetai, kas yra tyrimo imtis ir kodėl ji turi būti atrenkama iš visos generalinės aibės, kokie yra tyrimo imties sudarymo būdai ir kuo remiantis jie pasirenkami atliekant konkretų tyrimą, kokią generalinės aibės dalį reikėtų pasirinkti tyrimui, kad jo išvados būtų pagrįstos ir t. t. Šie teoriniai klausimai ir aptariami šiame skyrelyje.

Tyrimo generalinė aibė

Vienas pirmųjų žingsnių, kuriuos žengia tyrėjas kurdamas tyrimo duomenų rinkimo metodologiją – nustato jį dominančią generalinę aibę. Kas yra tyrimo generalinė aibė?

Ieškant atsakymo į šį klausimą teko pastebėti, kad metodologinėje literatūroje lygiagrečiai vartojamos trys sąvokos: *generalinė imtis*, *generalinė aibė*, *populiacija*.

K. Kardelis (2002) generalinę aibę apibrėžia kaip „visumą, kurią tiriamė“. B. Bitinas (2006) – kaip visumą stebėjimo vienetų (stebėjimo vienetu jis laiko tyrimo objekto raišką atskirybėje).

Tyrimo generalinės aibės dvi pagrindinės charakteristikos:

1. Tyrimo generalinę aibę sudaro visi vienetai, kuriuos tiriamė.
2. Tyrimo generalinės aibės vienetai gali būti žmonės, organizacijos, įvykiai, dokumentai, televizijos programų segmentai, nuotraukos, bendruomenės ir kt.

Taigi tyrimo generalinė aibė – tai tyrimo vienetų (žmonių, organizacijų, bendruomenių, grupių, įvykių, rašytinių bei vaizdo dokumentų ir pan.), atstovaujančių tyrimo objektui, visuma.

Vienetai gali būti:

1. Į žmones nukreiptuose tyrimuose: individai (pvz., lyderiai, naujokai), neformalios grupės (pvz., draugai, nusikaltėlių gaujos), šeimos.
2. Į struktūrą nukreiptuose tyrimuose: pvz., projektai, programos, organizacijos, organizacijos vienetai.

3. Į atvejus nukreiptuose tyrimuose: pvz., kritiniai atvejai (atleidimas iš darbo, interpeliacija), kokybės užtikrinimo pažeidimai, šventiniai renginiai, išskirtiniai ir tipiniai įvykiai.
4. Į geografinę vietą nukreiptuose tyrimuose: pvz., kaimynystė, miestai, valstybės, regionai, rinkos.
5. Į laiką nukreiptuose tyrimuose: pvz., šventinės dienos, darbuotojų atostogos, kalėdinis ir/ar velykinis, studentų priėmimo, personalo rinkimų laikotarpiai.

Vietoj termino *generalinė aibė* kaip sinonimas metodologinėje literatūroje neretai vartojamas *populiacijos* (angl. *study population*) terminas. Pateikiami šie populiacijos apibrėžimai: populiacija – tai „objektų, kurių požymiai tiriami, aibė“ (Čekanavičius, Murauskas, 2001); „objektų ar individų grupė“ (Gražytė-Molienė, 2004); „visuma atvejų (procesų, fenomenų ir pan.), atitinkančių nustatytus kriterijus“ (Žydžiūnaitė, 2006).

Neretai *populiacijos* terminas vartojamas kaip visiškas tyrimo generalinės aibės analogas, tada tyrimo populiacija laikoma ir tyrime dalyvaujančių žmonių visuma, ir tiriamų organizacijų, bendruomenių, įvykių ir kt. visuma. Vis dėlto, kai duomenų rinkimo vienetai yra žmonės, *populiacijos* terminas priimtinesnis, nes lietuvių kalboje juo apibūdinama būtent individų grupė. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (2003) žodis *populiacija* aiškinamas kaip biologinis terminas, kuriuo lietuvių kalboje nusakoma vienos rūšies individų grupė, turinti savitą gana pastovų genų fondą ir galinti savarankiškai egzistuoti. Tokios nuostatos laikomasi ir šiame darbe, todėl *populiacijos* terminas čia vartojamas kaip generalinės aibės analogas tik tais atvejais, kai generalinės aibės vienetai yra žmonės.

Kokybiniame tyrime dalyvaujantys ir tyrėjui duomenų suteikiantys žmonės dažniausiai vadinami *informantais*. Metodologinėje literatūroje kartais vartojama ir *respondento* sąvoka, bet *informantas* kokybiniuose tyrimuose yra priimtinesnis.

Konkrečios tyrimo imties sudarymo (angl. *sample*) tikslingumas

Dažniausiai tyrimo generalinės aibės yra labai didelės, kartais net nesuskaičiuojamos, todėl labai sudėtinga, neekonomiška ar net praktiškai neįmanoma atlikti tyrimą su visais generalinės aibės vienetais.

Tarkim, tyrimui pasirinkus viešbučių klientų generalinę aibę, praktiškai beveik neįmanoma apskaičiuoti, kiek žmonių galima priskirti viešbučių klientų kategorijai. Beveik kiekvienas žmogus bent kartą gyvenime pasinaudoja viešbučio paslaugomis. Galima remtis pačių viešbučių klientų apskaitos duomenimis, bet sunku tikėtis surinkti tikslią informaciją apie visus žmones, kurie nors kartą gyvenime buvo viešbučio klientais. Net jei būtų įmanoma gauti tikslius visų viešbučio klientų statistinius duomenis, visus generalinės aibės vienetus įtraukti į tyrimą būtų neprasminga dėl jos dydžio. Tarkim, tyrėjas gavo informacijos, kad Lietuvoje 2 mln. gyventojų naudojami viešbučių paslaugomis, taigi į tyrimą įtraukti visus šios generalinės aibės vienetus būtų labai sudėtinga ir brangu. Be to, matematinės statistikos specialistai nustatė, kad tyrimui pasirinkęs tik dalį generalinės aibės tyrėjas gali gauti rezultatus, kurie gana tiksliai reprezentuoja visą generalinę aibę.

Tinkamos tyrimo imties nustatymo svarba

Taigi kyla tyrimo imties nustatymo problema – kaip tinkamai sudaryti tyrimo imtį. Tipiška pradedančiųjų tyrėjų klaida – neteisingas tyrimo imties nustatymas: pasirenkami netinkami imties atvejų skaičius ir jos nustatymo būdas. Dėl neteisingai sudarytos tyrimo imties daroma viena esminių tyrimo klaidų – nepagrįstos tyrimo išvados.

Tarkim, apklausę vieno viešbučio 40–50 klientų, tyrėjai gautus tyrimo rezultatus priskiria visai viešbučių klientų populiacijai. Bet akivaizdu, kad 40–50 žmonių negali reprezentuoti visų viešbučių klientų! Kita vertus, tik vieno viešbučio pasirinkimas negali užtikrinti rezultatų, kurie galėtų reprezentuoti visą populiaciją. Kodėl? Be abejo, visi viešbučiai kažkuo panašūs (todėl pradedantieji tyrėjai savo tyrimui kartais ir pasirenka tik vieną viešbutį, manydami, kad kiekvienas turi

visiems viešbučiams būdingų bruožų), taigi lyg ir nesvarbu, kuriame konkrečiai bus atliekamas tyrimas. Vis dėlto viešbučiai skiriasi, kas lemia ir klientų bei jų reikmių skirtumus. Pvz., niekam nekyla abejonių, kad dviejų ir penkių žvaigždučių viešbučių siūlomos paslaugos yra skirtingos. Atitinkamai šiuose viešbučiuose apsisotija tam tikrų kategorijų klientai, turintys skirtingų reikmių, atitinkamas nuomones, tam tikrus vertinimus. Taigi dviejų žvaigždučių viešbučio klientų nuomonės apie aptarnavimo kultūrą, suprantama, neatitiks penkių žvaigždučių viešbučio klientų populiacijos nuomonių.

Konkretus tyrimo imties nustatymas yra viena iš tyrimo išvadų pagrįstumą užtikrinančių sąlygų, todėl būtina pažinti tyrimo imties sudarymo būdus ir pagrindinius imties dydžio pasirinkimo principus. Tyrimo imties sudarymo esmė – pasirinkti tokią generalinės aibės dalį, kuri leistų daryti pagrįstas išvadas.

Pažymėtinas vienas esminių kokybinių ir kiekybinių tyrimų metodologinių skirtumų, kuris ir nulemia skirtingus požiūrius į tyrimu gautas išvadas. Siekiant atskleisti šį skirtumą ir geriau suprasti kokybinio tyrimo imties ypatumus, pirmiausia verta pasidomėti kiekybinio tyrimo imties sudarymo ypatumais, tik tada pereiti prie kokybinio tyrimo imties sudarymo ypatumų.

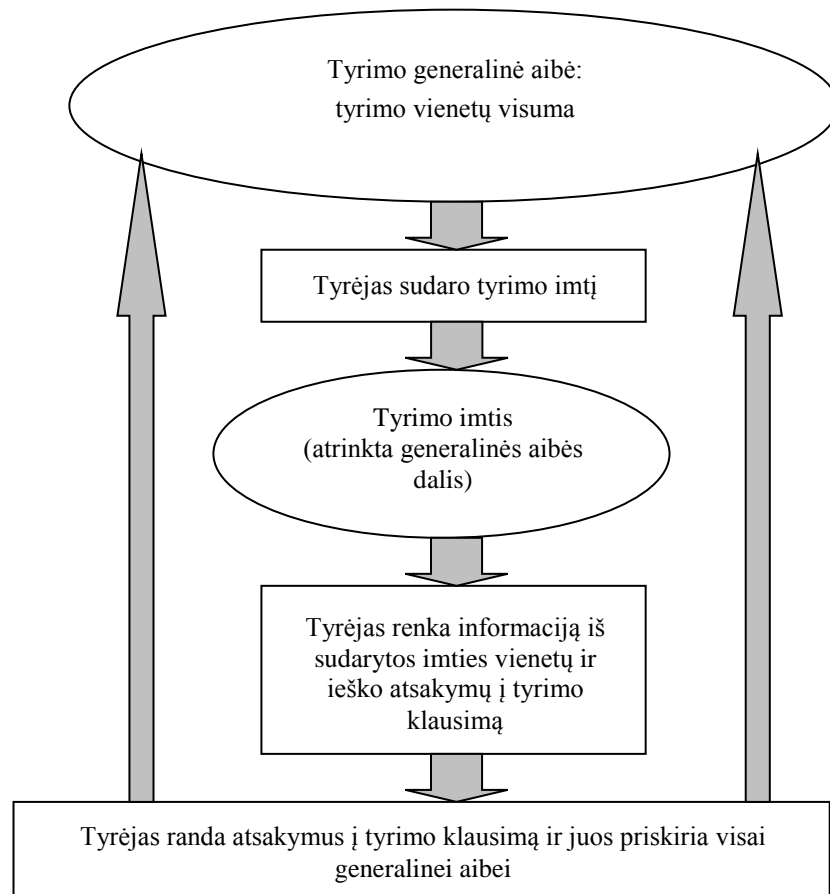
1.1.2. Kiekybinio tyrimo imties sudarymo ypatumai

Kiekybinio tyrimo imties sudarymo esmė

Pasirinkti tokią generalinės aibės dalį, kuri leistų daryti pagrįstas išvadas apie visą generalinę aibę. Schemiškai tai pavaizduota 1 paveiksle.

Pavyzdžiui, kai tyrėjas tiria kelionių agentūrų personalo gebėjimą dirbti komandoje, kiekvienas kelionių agentūrų darbuotojas gali būti traktuojamas kaip tyrimo vienetas. Šių vienetų visuma ir yra tyrimo generalinė aibė. Bet tyrėjas tyrimui atlikti atsitiktinai (atsitiktinumo principą aptarsime vėliau) pasirenka tik generalinės aibės dalį, t. y. tam tikrą darbuotojų skaičių, surenka iš jų duomenis, juos nagrinėja ir atsako į klausimą apie kelionių agentūrų personalo gebėjimą dirbti

komandoje. Jeigu tyrimo imtis sudaryta teisingai, tyrimo išvadas galima generalizuoti visai kelionių agentūrų darbuotojų populiacijai. Generalizavimas šiuo atveju reiškia, kad iš tyrime dalyvavusių kelionių agentūrų darbuotojų atsakymų sprendžiama apie visą populiaciją, t. y. apie visų kelionių agentūrų personalo gebėjimą dirbti komandoje.

1 pav. Kiekybinio tyrimo imties sudarymo esmė

Kiekybinio tyrimo imties dydis

Taigi konkretaus tyrimo imtis – tai tiriamos generalinės aibės dalis, tie generalinės aibės vienetai, kurie dalyvauja tyrime. Vienas esminių tyrimo metodologijos kūrimo klausimų – kiek generalinės aibės vienetų reikia įtraukti į tyrimo imtį ir kaip tuos vienetus pasirinkti? Klausimas, kiek vienetų reikia įtraukti į kiekybinį tyrimą, kad galima būtų apibendrinti tyrimo rezultatus visai generalinei aibei, susijęs su imties dydžio problema. Pvz., kiek kelionių agentūrų darbuotojų reikėtų įtraukti į tyrimą, kad gautus tyrimo rezultatus būtų galima pritaikyti visai kelionių agentūrų darbuotojų populiacijai? Kiek reikėtų apklausti žemės ūkio bendrovių vadovų, kad galima būtų pateikti išvadą apie šių bendrovių vadovų strateginio planavimo modelius?

Konkretaus tyrimo imties dydžio klausimas nėra lengvas ir viena-reikšmiško atsakymo į jį nėra. Kaip pažymi L. Cohen, L. Manion, M. Morrison (2000), atsakymas priklauso nuo tyrimo tikslo ir tyrimo generalinės aibės. W. Borg ir M. Gall (cit. Cohen, Manion, Morrison, 2000) siūlo vadovautis nuostata, kad apklausoje turi dalyvauti ne mažiau kaip 100 žmonių, atstovaujančių didesniems populiacijos pogrupiams, ir ne mažiau kaip 20–50 žmonių, atstovaujančių mažesniems populiacijos pogrupiams. Tarkim, vykdant transporto įmonių darbuotojų, kurių daugumą sudaro vyrai, apklausą, į ją reikėtų įtraukti ne mažiau kaip 100 didesnio populiacijos pogrupio atstovų (šiuo atveju – vyrų) ir 20–50 mažesnio populiacijos pogrupio atstovų (moterų). Siūloma imties dydį skaičiuoti įvertinus populiacijos pogrupių santykį. Pvz., jeigu statistiniai duomenys rodo, kad transporto įmonėse dirba 15% moterų, tai tyrimo imtį ir turi sudaryti 15% moterų ir 85% vyrų. Kadangi mažiausias mažesnės populiacijos dalies skaičius turi būti 20, į tyrimo imtį įtraukiama ne mažiau kaip 20 moterų. Vyrų pagal proporcijas atitinkamai imtyje turi būti 132. Taigi šiuo atveju tyrimo imties dydis turėtų būti ne mažesnis kaip 152 žmonės.

Imties dydį galima sudaryti ir naudojant specialias lenteles, kurių duomenys remiasi skaičiavimais pagal specialias matematinis formules. Šias lenteles tinka naudoti tik tais atvejais, kai tyrimo imtis suda-

ryta tikimybinio būdu (apie tai – vėliau). Plačiai naudojama R. Krejcie ir D. Morgan (1970, cit. Cohen, Manion, Morrison, 2000, p. 94) lentelė, kurioje pateikiami skaičiavimai, koks turėtų būti imties dydis, kad tyrimo rezultatus galima būtų apibendrinti visai generalinei aibei, nustatčius 5% paklaidą. Ką tai reiškia? Atliekant pakartotinius tyrimus su kitais respondentais yra 95% tikimybė, jog tyrimo rezultatai bus panašūs į pirmojo tyrimo.

Kad rezultatai būtų patikimesni (mažesnė negu 5% paklaida), reiktų sudaryti gerokai didesnę tyrimo imtį. L. Cohen, L. Manion, M. Morrison (2000) pateikia lyginamąją lentelę (žr. 1 lentelę), kurioje nurodomi imties dydžiai, 95 ir 99 procentų tikslumu (atitinkamai 1 ir 5% paklaida) leidžiantys apibendrinti tyrimo išvadas.

1 lentelė

Imties dydis, patikimumo lygmuo ir imties paklaida
(Cohen, Manion, Morrison, 2000, p. 95)

Generalinės imties dydis	Imties paklaida – 5% Patikimumo lygmuo – 95% Imties dydis	Imties paklaida – 1% Patikimumo lygmuo – 99% Imties dydis
50	44	50
100	79	99
200	132	196
500	217	476
1000	278	907
2000	322	1,661
5000	357	3,311
10 000	370	4,950
20 000	377	6,578
50 000	381	8,195
100 000	383	8,926
1 000 000	384	9,706

Yra ir kitų būdų, kuriais galima tiksliau apskaičiuoti tyrimo imties dydį. Jie labiau tinka atliekant preciziškus mokslinius tyrimus. Šioje

metodinėje knygoje nesiekama detaliai atskleisti kiekybinio tyrimo imties sudarymo ypatumų, todėl aptariami tik bendri būdai.

Kiekybinio tyrimo imties reprezentatyvumas

Kaip minėta, apsisprendžiant dėl konkretaus tyrimo imties, minėtos lentelės gali būti naudojamos tada, kai imtis nustatoma atsitiktiniu tikimybinio būdu. Koks tai būdas ir kodėl jis toks svarbus?

Kiekybinio tyrimo imties nustatymas yra susijęs su reprezentatyvumu, t. y. atsakymu į klausimą, ar konkretaus tyrimo imties vienetai reprezentuoja visą generalinę aibę. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad bet kuri tyrimo imtis reprezentuoja visą generalinę aibę. Tačiau taip nėra. Pvz., jeigu tyrėjas tirtų viešbučių klientų reikmes viešbutyje teikiamų paslaugų požiūriu ir į tyrimo imtį įtrauktų tik jaunas moteris, o vyresnių moterų ir vyrų reikmės liktų neištirtos, tyrimo rezultatų negalima būtų apibendrinti visai viešbučių klientų populiacijai. Šiuo atveju būtų pažeistas imties reprezentavimo reikalavimas, nes jaunos moterys nereprezentuoja visos viešbučių klientų populiacijos, kurią sudaro įvairaus amžiaus moterys ir vyrai. Be to, viešbučių klientų reikmės gali priklausyti ne tik nuo jų amžiaus, lyties, bet ir nuo materialinės padėties, socialinio statuso, kt. Būtų idealu, jeigu tyrėjas turėtų tikslius duomenis apie visą populiaciją. Tarkim, žinotų, kiek iš viso žmonių naudojami viešbučių paslaugomis, kokią jų dalį sudaro vyrai/moterys, kokio amžiaus tai žmonės, kokiems socialiniams sluoksniams priklauso ir t. t.

Konkretaus tyrimo imtis yra reprezentatyvi, jeigu rodo tiriamo požymio galimų reikšmių generalinėje aibėje santykį (Čekanavičius, Murauskas, 2001). Deja, dažnai tokios tikslios statistikos apie visą tyrimo generalinę aibę tyrėjas neturi. Tada ir gelbsti imties atsitiktinum principo taikymas nustatant konkretaus tyrimo imtį.

Pradedantiems tyrėjams atsitiktinum principo taikymas sukelia nemažai bėdų. Neretai manoma, kad atsitiktinė atranka – tai bet kuri generalinės aibės vienetų atranka. Todėl neretai į tyrimą įtraukus tik savo pažįstamus ir pažįstamų pažįstamus manoma, kad tyrimo imtis sudaryta atsitiktiniu būdu. Žinoma, toks supratimas šiek tiek pagrįstas,

nes kiekvieno generalinės aibės vieneto pasirinkimas iš esmės ir yra atsitiktinis. Net ir pažįstami įtraukiami atsitiktinai (tam tikru laipsniu): kažką tyrėjas sutiko, kažkam paskambino, kažką rado, kažko nerado, kažkuris atsivedė dar ir savo draugą ir pan. Vis dėlto aprašytas atvejis netraktuojamas kaip atsitiktinės atrankos metodas.

Metodologijos ir statistikos specialistai skiria atsitiktinius ir neatsitiktinius imties sudarymo būdus, kurie dar vadinami tikimybiniais ir netikimybiniais. Tikimybinių (atsitiktinių) būdų esmę sudaro žinojimas apie kiekvieno generalinės aibės vieneto įtraukimo į tyrimo imtį tikimybę, o taikant netikimybinius (neatsitiktinius) būdus – tikimybė nežinoma. Atitinkamai tyrimo imtys vadinamos tikimybinėmis (atsitiktinėmis) ir netikimybinėmis (neatsitiktinėmis). Tikimybinės imtys reprezentuoja visą generalinę aibę, netikimybinės – ne (2 pav.).

Tikimybinė kiekybinio tyrimo imties atranka
(angl. *probabilistic sampling*)

Dažniausiai skiriami keturi tikimybinės imties atrankos tipai (Čekanavičius, Murauskas, 2001):

- ✓ Paprastoji atsitiktinė (angl. *simple random sampling*).
- ✓ Sistemingoji (angl. *systematic sampling*).
- ✓ Sluoksninė (angl. *stratified sampling*).
- ✓ Lizdinė (angl. *cluster sampling*).

Atranka vadinama *paprastąja atsitiktine* tada, kai visų generalinės aibės vienetų galimybės priklausyti konkrečiau tyrimo imčiai yra vienodos, jei galimybės nevienodos, tai yra žinomos ir jas galima nusakyti tikimybėmis. Nustatant paprastąją atsitiktinę imtį sudaromas visų generalinės aibės vienetų sąrašas, iš jo atsitiktinai pasirenkama tiek vienetų, kiek tyrėjas yra numatęs, – jie ir sudaro tyrimo imtį. Vienetų pasirinkimas galimas „sportloto“ arba kortelių traukimo principu.

Sistemingoji atranka – tai atsitiktinės imties atrankos atmaina, kuri nuo paprastos atsitiktinės skiriasi tuo, kad iš sąrašo atsitiktinai pasirenkamas tik pirmas generalinės aibės vienetas, visi kiti atrenkami tam tikro pasirinkto žingsnio principu (pvz., kas dešimtas).

Sudėtingesnė yra *sluoksninė* (dar vadinama *stratifikuota atranka*). Taikant šią atrankos tipą, pirmiausia visa generalinė aibė suskirstoma į tam tikrus pogrupius (sluoksnius, arba stratas), atsižvelgiant į išskirtinius požymius (pvz., lytis, amžius, profesinis statusas, pareigos). Sudaromas kiekvieno pogrupio vienetų sąrašas (pvz., atskirai vyrų ir moterų, įvairioms amžiaus grupėms priklausančių žmonių sąrašai ir t. t.) ir kiekviename pogrupyje taikoma paprastoji atsitiktinė atranka. Taip užtikrinama, kad visi vienam pogrupiui priklausantys vienetai turėtų vienodą tikimybę pakliūti į tyrimo imtį. Esminis reikalavimas – būtina atsižvelgti į kiekvieno pogrupio proporcingą dalį visoje generalinėje aibėje, kad konkretaus tyrimo imtyje pogrupių santykis būtų toks pat, kaip ir visoje tyrimo populiacijoje. Pvz., jeigu generalinėje aibėje 20% žmonių yra pensinio amžiaus, tai ir konkretaus tyrimo imtyje turi būti 20% šio amžiaus respondentų.

Lizdinė (dar vadinama *klasterinė atranka*) – tai dar viena atsitiktinės atrankos atmaina, kai iš tam tikro požymio nustatomi lizdai (t. y. grupės, klasteriai; pvz., visi viešbučiai traktuojami kaip tyrimo lizdai), tada vykdoma paprastoji atsitiktinė kelių lizdų (pvz., viešbučių) atranka ir visi šiuose lizduose esantys vienetai pakliūna į tyrimo imtį.

Tikrą tikimybinę atranką atlikti gana sudėtinga ir brangu, todėl tyrėjai imasi įvairių „gudrybių“, siekdami paprasčiau ir ekonomiškiau sudaryti tikimybinę imtį.

Tyrimo imties atranka gali išlikti tikimybinė ir tais atvejais, kai generalinės aibės vienetai atrenkami keliais etapais. Pavyzdžiui, P. Hague, N. Hague ir C. A. Morgan (2004) teigimu, jeigu gyventojų apklausa vykdoma nacionaliniu lygiu, tyrimo imtį galima sudaryti keliais etapais: pirmajame etape visus gyventojus suskirstyti regionais (pvz., rajonais) ir atsitiktiniu būdu pasirinkti kelis regionus; antrajame etape tik pasirinktų regionų gyventojus suskirstyti į subteritorijas ir tik jose daryti tolesnę atsitiktinę atranką. Etapų gali būti net keli. Tokia kelių etapų tyrimo imties atranka atitinka atsitiktinumo reikalavimus, todėl traktuojama kaip tikimybinė, taigi galima kalbėti apie rezultatų tiks-

lumą. Vis dėlto P. Hague, N. Hague, C. A. Morgan (2004) nurodo, kad kiekviename atrankos etape paklaidos tikimybė didėja.

Kita gudrybė – telefonų adresatų atranka, surenkant išgalvotą skaičių kombinaciją arba prie atsitiktinai parinkto (pvz., iš telefonų knygos) telefono numerio pridėdant / atimant tam tikrą skaičių (pvz., 1).

Netikimybinė kiekybinio tyrimo imties atranka
(angl. *non-probabilistic sampling*).

Metodologinėje literatūroje dažniausiai skiriami keturi netikimybinės atrankos tipai:

- ✓ Patogioji (angl. *convenience sampling*).
- ✓ Tikslinė (angl. *purposive, judgment sampling*).
- ✓ Kvotinė (angl. *quota, proportional sampling*).
- ✓ „Sniego gniūžtės“ (angl. *snowball sampling*).

Patogioji atranka apima tuos generalinės aibės vienetus, kurie yra lengvai prieinami. Pvz., jeigu tyrėjas tiria viešbučių klientų reikmes ir tyrimui pasirenka respondentus iš kelių viešbučių (pvz., viename dirba jo giminaitis, kito viešbučio savininkas yra tyrėjo draugas, trečias – tiesiog yra šalia namų ir patogų ten užėiti pakviesti dalyvauti tyrime). Taigi tyrėjas lyg ir atsitiktinai pasirenka tris viešbučius. Tačiau tai – neatsitiktinė atranka, nes į tyrimą neįtraukti visi kiti viešbučiai (tie, kuriuose nedirba tyrėjo giminaitis, draugas ir kurie yra atokiau nuo tyrėjo gyvenamosios vietos), taigi atsitiktinumo principas yra pažeistas.

Tikslinė atranka vykdoma tada, kai tyrėjas renkasi imtį, atsižvelgdamas į konkretų tikslą, remdamasis tam tikrais kriterijais arba sprendimais (pvz., pagal tam tikras kompetencijas, patirtį, įvykius).

Kvotinė atranka yra netikimybinis sluoksninės atrankos ekvivalentas. Respondentai atrenkami patogiosios atrankos būdu, tik reikalaujama, kad kiekvienas respondentų sluoksnis imtyje būtų reprezentuojamas pagal generalinėje aibėje egzistuojančią kvotą. Pvz., jeigu tyrimo generalinę aibę sudaro 65% vyrų ir 35% moterų, tai taikant kvotinę atranką respondentai atrenkami patogiosios atrankos būdu, bet imtį

turi sudaryti atitinkamas vyrų ir moterų santykis, atsižvelgiant į generalinės aibės sluoksnių kvotas: 35% moterų ir 65% vyrų.

„*Sniego gniūžtės*“ atranka paprastai taikoma tada, kai į tyrimą norima įtraukti ypatingos generalinės aibės vienetus ir įtraukimas vyksta per tuos, kurie jau dalyvauja tyrime. Tarkim, tiriamos fizinę negalę turinčių viešbučio klientų reikmės. Suprantama, kad tokių klientų yra nedaug, jų sunkiau rasti. Jeigu tyrėjui pavyksta rasti vieną kitą tokį respondentą, galima paprašyti pirmųjų respondentų pagalbos: prašoma paklausinėti savo pažįstamų, kurie turi fizinę negalę, ar jiems kada nors teko apsistoti viešbutyje, ar jie sutiktų dalyvauti tyrime. Taip respondentai tampa lyg ir tarpininkais, įtraukiančiais savo pažįstamus į tyrimą, kuriame jau patys dalyvauja.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad netikimybinės imtys yra neatsitiktinės. Dėl to galima prarasti dalį tyrimui vertingos informacijos ir padaryti klaidingas išvadas apie visą generalinę aibę. Atliekant kiekybinį tyrimą, tikimybinė atranka yra vertingesnė (ypač paprastoji atsitiktinė) už netikimybinę. Būtent tikimybinio būdu sudaryta konkretaus tyrimo imtis traktuojama kaip validi. Netikimybinės imties nustatymo atveju kyla rimta grėsmė imties validumui, taigi ir viso tyrimo kokybei.

Turint mintyje šiuos samprotavimus, atrodo keista, kad atliekant kiekybinius tyrimus lygiagrečiai su tikimybinėmis taikomos ir netikimybinės imtys. Kodėl? Netikimybinės imtys tinka tik keliais atvejais:

- ✓ atliekant kiekybinius žvalgomojus tyrimus, kai norima sukurti hipotezes, kurios būtų tikrinamos atliekant visavertį kiekybinį tyrimą;
- ✓ siekiant apibūdinti instrumentą ir tyrimo procedūras;
- ✓ mokymosi tikslais.

Vis dėlto tokiais atvejais nepretenduojama į išvadų generalizavimą.

Aptarus kiekybinių tyrimų imties nustatymo ypatumus, galima juos palyginti su kokybinio tyrimo imties nustatymo ypatumais ir taip išryškinti kiekybinių ir kokybinių tyrimų skirtumus tyrimo imties požiūriu.

1.1.3. Kokybinio tyrimo imties sudarymo ypatumai

Generalizavimo tipai

Iki šiol, vartojant konceptą *išvadų generalizavimas*, turėtas mintyje tik statistinis generalizavimas (angl. *statistic generalization*). Laikantis nuomonės, kad generalizavimas gali būti suprantamas tik kaip statistinis ir iš generalinės aibės dalies tyrimo reikia spręsti apie visą generalinę aibę, tyrimo esmės supratimas būtų dirbtinai siaurinamas. Neatsitiktinai mokslininkams prieš kelis dešimtmečius kilo klausimas, ar iš tiesų tyrimas yra nieko vertas, jeigu jame dalyvauja tik vienas ar keli generalinės aibės vienetai, kurie atrenkami taikant netikimybinės imties sudarymo strategijas, ir išvados negeneralizuojamos visai generalinei aibei? Akivaizdu, kad reikėjo iš naujo apmąstyti generalizavimo konceptą ir praplėsti generalizavimo sampratą. Praplėtus generalizavimo sampratą atsivėrė galimybė plėtoti kokybinius tyrimus.

Prieš kelis dešimtmečius pradėta kalbėti ir pastaruoju metu vis daugiau kalbama (pvz., Yin, 1984; Firestone, 1993; Smaling, 2003) apie tai, kad egzistuoja ne viena generalizavimo forma, būtent – statistinis generalizavimas, kai tyrimo, atlikto specialiai nustačius imtį, rezultatai, pritaikomi visai tyrimo generalinei aibei. Toks tyrimo išvadų generalizavimas būdingas tik kiekybiniams tyrimams. Kokybinuose tyrimuose išvadų generalizavimo idėja remiasi visai kitais samprotavimais (2 lentelė).

2 lentelė

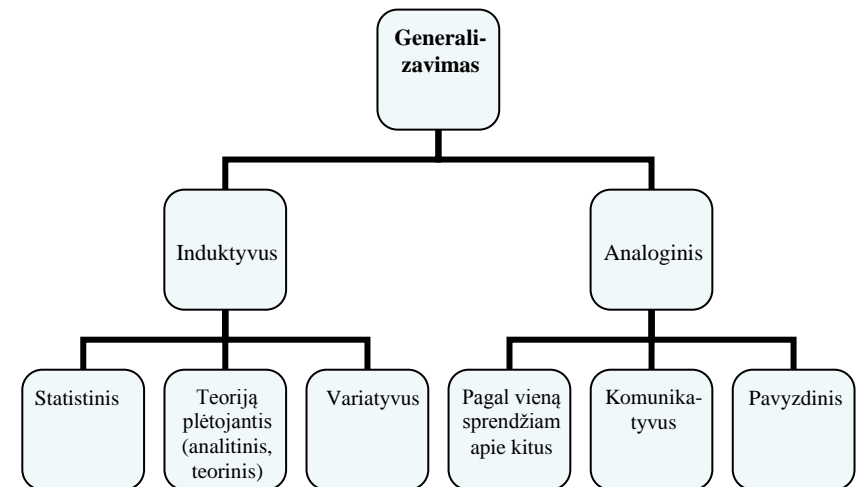
Kokybinio ir kiekybinio tyrimų charakteristikos tyrimo išvadų generalizavimo požiūriu

Tyrimo charakteristikos	Kiekybinis tyrimas	Kokybinis tyrimas
Generalizavimo tipas	Statistinis generalizavimas	Nestatistinis generalizavimas
Imties dydis	Imtis didelė	Imtis maža
Imties sudarymas	Tikimybinis, atsitiktinis	Netikimybinis tikslinis

Siekiant nestatistinio generalizavimo, tyrėjui visiškai nerūpi, ar tyrimo išvadas galima pritaikyti visai generalinei aibei, ar pasiektas 95 / 99% patikimumo lygmuo, kokio dydžio rezultatų paklaida. Jis nesvarsto ir apie tikimybinę atsitiktinę imtį. Priešingai, tyrėjui gali rūpėti ne „vidurkiai“ ar normalūs duomenų skirstiniai, bet įvairūs netipiniai atvejai. Kita vertus, nereikia sukti galvos ir dėl preciziškai tikslaus tyrimo imties dydžio, kuris svarbus atliekant kiekybinį tyrimą. Kokybiniame tyrime tyrėjas pasirenka vieną arba kelis generalinės aibės vienetus (konkretų atvejį, organizaciją, reiškinių, subkultūrą) ir siekia juos visapusiškai suprasti. Tarkim, vadybos krypties tyrėjas gali pasirinkti savo tyrimui sėkmingai dirbantį verslo inkubatorių ir siekti atskleisti jo sėkmę lemiančius veiksnius. Tokio tyrimo rezultatai gali būti naudingi ir kitiems tyrėjams, besidomintiems verslo inkubatorių veikla, ir vadybos praktikams, bet pats tyrėjas nekelia sau tikslo, tirdamas vieno inkubatoriaus veiklą tyrimo rezultatus pritaikyti visiems kitiems verslo inkubatoriams. Kalbant kiekybinio tyrimo metodologijos kalba, jam nerūpi statistinis tyrimo išvadų generalizavimas, todėl nereikia mąstyti apie tai, kiek tiksliai yra verslo inkubatorių (t. y. kokia tyrimo generalinė aibė), kiek jų reikia pasirinkti savo tyrimui, kaip pasirinkti, kad tyrimo išvadas būtų galima pritaikyti visiems verslo inkubatoriams. Vis dėlto būtų klaidinga manyti, kad tyrėjui yra lengviau, jeigu nereikia galvoti apie statistinį generalizavimą. Kitos generalizavimo formos nėra lengvesnės, čia taip pat būtinas išmanymas ir specialios, tyrimui atlikti būtinos kompetencijos.

Taigi, koks dar generalizavimas egzistuoja, išskyrus statistinį? Pastaraisiais dešimtmečiais mokslininkai nustatė įvairių generalizavimo formų, kurias susisteminti pabandė A. Smaling (2003) (3 pav.).

Generalizavimo supratimas prasiplėtė, kai dar 1984 metais R. Yin, be statistinio, nurodė ir analitinio generalizavimo formą. Analitinis generalizavimas remiasi ne imties reprezentatyvumu, o atvejų atkartojimo (angl. *replication*) logika. Tokia logika remiamasi ir atliekant eksperimentinio dizaino tyrimus, kai eksperimente dalyvauja eksperimentinė ir kontrolinė respondentų grupės ir remiantis tokio eksperimento rezultatų

3 pav. **Generalizavimo formos**
(sudaryta autorės, remiantis Smaling, 2003)

analize kuriama arba plėtojama teorija. Siekiant plėtojamą teoriją patvirtinti, eksperimentas gali būti kartojamas su kitomis respondentų grupėmis. Taip pat ir atliekant kokybinį tyrimą: tyrėjas pasirenka tirti konkretų atvejį, jį nagrinėja, teoriškai generuoja idėjas, o vėlesnė to paties arba kitų tyrėjų atlikta panašių ar skirtingų atvejų analizė patvirtina arba paneigia iškeltas teorines idėjas. Taip teorija plėtojama toliau. Po kelių tokių atvejų analizės galutinai suformuluota teorija generalizuojama visiems atvejams – net ir tiems, kurie nenagrinėti. Kadangi toks generalizavimas labiau susijęs ne su tyrimo populiacija, bet su kuriama teorija, kai kurie mokslininkai analitinį generalizavimą vadina teoriniu (angl. *theoretical*) (Seale, 1999) arba teorija plėtojančiuoju (angl. *theory-carried*) (Smaling, 2003). Teorija šiuo atveju traktuojama kaip generalizavimo priemonė (angl. *carrier, vehicle*), kaip būdas, kuris, anot W. A. Firestone (1993), leidžia generalizuoti tyrimo išvadas.

A. Smaling (2003) pastebėjo, kad ne visų kokybinio tyrimo išvadų generalizavimas yra susijęs su teorinių idėjų kėlimu ir/ar tikrinimu:

atliekant kai kuriuos tyrimus, nors ir siekiama analitinio (teorinio) generalizavimo, tyrėjams nepavyksta sukurti ir/ar prisidėti kuriant teoriją, kurioje preciziškai būtų nustatyta, kokiomis sąlygomis ir kuriais atvejais teorija yra veiksminga.

Dažnai, atlikdami aprašomuosius, žvalgomuosius (angl. *descriptive, exploratory*) ar grynai taikomuosius tyrimus, tyrėjai sutelkia dėmesį į tiriamo reiškinio raiškos įvairovę. Jie tyrimui atrenka tuos atvejus, kurie kažkuo išsiskiria iš jau iširtų, kartais net yra ekstremalūs. Nesiekama nusakyti, kiek tiksliai generalinėje aibėje yra kitokių atvejų, bet siekiama juos detalai aprašyti. Tokį generalizavimą A. Smaling (2003) pavadino *variatyviu* (angl. *variation-based generalization*).

Visas tris aprašytas generalizavimo formas (statistinį, teorinį ir variatyvų) A. Smaling (2003) vadina *induktyviu generalizavimu*. Kiekviena šių formų siekiama, remiantis ribota tyrimo imtimi (žmonių, atvejų, situacijų ir pan.), daryti išvadas apie subjektus, atvejus, situacijas ir pan., formuluoti esminius arba universalius teiginius apie visą generalinę aibę. Vis dėlto induktyvus generalizavimas yra mažai naudingas, kai siekiama vieno konkretaus atvejo (generalinės aibės vieno) analizės pagrindu spręsti apie analogiškus atvejus.

Todėl į generalizavimą galima žvelgti iš kitų pozicijų ir identifikuoti *analoginį generalizavimą*, kuris net nepretenduoja į tyrimo išvadų taikymą visai generalinei aibei.

A. Smaling (2003) išskyrė tris analoginio generalizavimo formas:

- ✓ kai iš vieno atvejo sprendžiama apie kitus (angl. *case-to-case*);
- ✓ komunikatyvusis (angl. *communicative*);
- ✓ pavyzdinis (angl. *exemplary*).

Kai generalizuojant tyrimo išvadas iš vieno atvejo sprendžiama apie kitus, siekiama atskleisti tai, kas yra bendro tarp iširtu ir neiširtu analogiško atvejo. Tyrėjas renkasi tipišką atvejį ir kruopščiai jį nagrinėja. Remiantis analoginiu argumentavimu manoma, kad tai, kas būdinga vienam iširtam atvejui, gali būti būdinga ir kitiems analogiškiems atvejams. Svarbiausia – tinkamai pasirinkti vieną iš tipišku atvejų. Čia gali padėti preliminarus kiekybinio tyrimo rezultatai. Tar-

kim, jeigu preliminarus kiekybinio tyrimo metu išskiriama grupė atvejų, pasižyminčių tomis pačiomis arba labai panašiomis charakteristikomis, tolimesniam kokybiniam tyrimui pakanka pasirinkti tik vieną tipišku atvejų ir remiantis jo analize spręsti apie analogiškus atvejus. Pvz., jeigu atliekant kiekybinį tyrimą nustatyta grupė gimnazijų, pasižyminčių tais pačiais bruožais, kokybiniam tyrimui pakanka pasirinkti vieną iš tų gimnazijų. Remiantis šio vieno atvejo analize, galima spręsti ir apie kitas analogiškas bruožais pasižyminčias gimnazijas.

Kita analoginio generalizavimo forma – komunikatyvinis generalizavimas. Jam būdinga tai, kad apie konkretaus atvejo tyrimo rezultatų pritaikymą kitiems atvejams sprendžia tyrimo ataskaitos skaitytojai. Atliekant tyrimą vyksta komunikacija: tyrėjas pateikia tyrimo ataskaitos skaitytojams argumentų, kad jie galėtų spręsti apie vieno atvejo tyrimo rezultatų pritaikymą kitiems atvejams. Kad toks generalizavimas būtų įmanomas, tyrimo ataskaitoje pateikiama informacija turi būti detali: tyrimo ataskaitos skaitytojai ir dalyviai turi suprasti, kur jie gali pritaikyti vieno atvejo tyrimo rezultatus.

Pavyzdinio generalizavimo forma taikytina atvejams, kurie vadinami pavyzdiniais veiklos tyrimais (angl. *action research*). Tyrėjas pasirenka tyrimo situaciją, kuri gali būti traktuojama kaip tam tikros veiklos pavyzdys. Jis taip organizuoja veiklą kartu su tyrimo dalyviais, kad tiriamoji situacija būtų pavyzdys kitiems. Rengdamas tyrimo ataskaitą tyrėjas parodo, kaip tobulino veiklą ir bendradarbiavo su kitais tyrimo dalyviais. Tyrimo dalyviai ir tyrimo ataskaitos skaitytojai gali patys spręsti, kur pritaikyti tyrimo metu ir iš tyrimo ataskaitos gautas žinias.

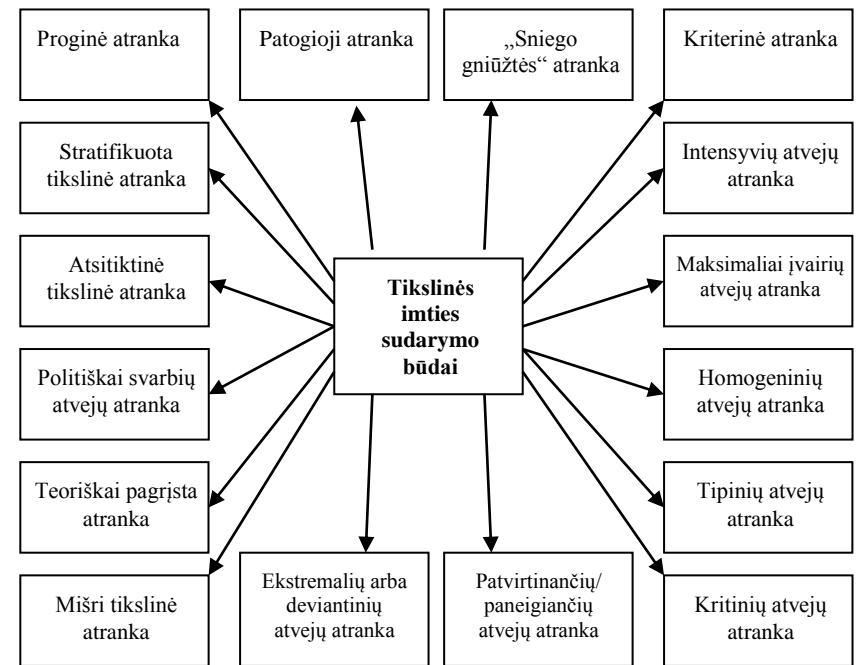
Kokybinio tyrimo imties sudarymo būdai

Generalizavimo sampratos praplėtimas ir naujų generalizavimo formų teorinis įteisinimas sudarė prielaidas plėtoti kokybinio tyrimo imties sudarymo idėjas ir rasti naujų, teoriškai pagrįstų imties sudarymo būdų.

Kokybinių tyrimų metodologijoje dažniausiai remiamasi M. Patton (1990) siūlomais kokybinio tyrimo imties sudarymo būdais (pats autorius juos vadina strategijomis). Dėl išvadų generalizavimo savitumo kokybiniame tyrime neverta siekti tikimybinės, atsitiktinai sudarytos imties, bet priešingai – reikia pasirinkti tokius atvejus, kurie yra informatyvūs tiriamuoju požiūriu. Kiekviename tyrime imties dydis ir konkretūs tyrimui pasirinkti imties vienetai iš esmės priklauso nuo tyrimo tikslų. Todėl kokybiniame tyrime dažniausiai taikoma tikslinė (angl. *purposive*) imties vienetų atranka.

M. Patton (1990) skiria 16 tikslinės imties sudarymo būdų (4 pav.):

1. Tipinių atvejų atranka (angl. *typical cases sampling*).
2. Intensyvių atvejų atranka (angl. *intensity sampling*).
3. Ekstremalių arba deviantinių atvejų atranka (angl. *extreme or deviant-case sampling*).
4. Maksimaliai įvairių atvejų atranka (angl. *maximum-variation sampling*).
5. Homogeninių atvejų atranka (angl. *homogeneous sampling*).
6. Kritinių atvejų atranka (angl. *critical case sampling*).
7. Patvirtinančių arba paneigiančių atvejų atranka (angl. *confirmatory and disconfirmatory cases*).
8. Patogioji atranka (angl. *convenience sampling*).
9. „Sniego gniūžtės“ (dar vadinama *grandinės* ar *tinklo*) atranka (angl. *snowball, chain, network sampling*).
10. Kriterinė atranka (angl. *criterion sampling*).
11. Teoriškai pagrįsta atranka (angl. *theory-based or operational construct*).
12. Proginė atranka (angl. *opportunistic sampling*).
13. Stratifikuota tikslinė atranka (angl. *stratified purposeful*).
14. Atsitiktinė tikslinė atranka (angl. *random purposeful*).
15. Politiškai svarbių atvejų atranka (angl. *politically important cases*).
16. Mišri tikslinė atranka (angl. *combination or mixed purposeful*).

4 pav. Tikslinės tyrimo imties sudarymo būdai

Tipinių atvejų atranka vykdoma grynai iliustravimo tikslais, kai siekiama išsamiai aprašyti tai, kas yra tipiška, normalu, kas laikoma „vidutiniška“ grupėje, kuri domina tyrėją. Pvz., apibūdinti tipinį jauną vadybininką, tipinės kompiuteriais prekiaujančios įmonės veiklos planavimą, tipinius darbuotojų gimtadienių šventimo ritualus ir pan.

Intensyvių atvejų atranka siekiama iširti tuos atvejus, kurie yra informatyvūs, bet neekstremalūs. Tai yra atvejai, kurie daugiau ar mažiau nutolę nuo vidurkio (pvz., darbuotojai, kurių atlyginimai didesni/mažesni, bet ne didžiausi ir ne mažiausi, negu šalies vidurkis).

Ekstremalių arba deviantinių atvejų atranka kokybiniuose tyrimuose grindžiama supratimu, kad būtent ekstremalūs/deviantiniai atvejai gali būti įdomūs ir atskleisti daugiau, negu atsitiktinių at-

vejų analizė kiekybinių tyrimų metu. Tyrimui gali būti pasirenkami įvairūs ekstremalūs arba deviantiniai atvejai, pvz.: išskirtinė sėkmė, didelė nesėkmė, iš mokinių sąrašų išbraukti mokiniai, sėkmingai dirbantys darbuotojai, neįprasti įvykiai, krizės.

Šis atrankos tipas ypač naudingas, kai siekiama palyginti dviejų organizacijų veiklą (vienos – sėkmingai veikiančios, kitos – nesėkmingai veikiančios) ir nustatyti ekstremalių skirtumų priežastis. Tarkim, naudinga būtų palyginti vienos sėkmingai veikiančios kolegijos veiklos ypatumus su vienos žemiausiai reitinguojamos kolegijos veiklos ypatumais. Veiklos skirtumų atskleidimas padėtų nustatyti žemai reitinguojamos kolegijos plėtros strategijas. Žinoma, kaip ir visuose kokybiniuose tyrimuose, gauti duomenys nereprezentuoja visų kolegijų, o padarytos išvados negali būti generalizuojamos visoms kolegijoms, bet kiti tyrinėtojai ar kitų kolegijų personalas gali pasinaudoti tyrimo metu gautais duomenimis teorijai plėtoti arba praktinei veiklai tobulinti.

Maksimaliai įvairių atvejų atranka. Šis imties atrankos būdas gali būti traktuojamas kaip netikimybinės kvotinės atrankos atmaina, kai tyrėjas konkrečius atvejus tyrimui renka tikslingai, neatsitiktinai. Siekiama, kad tyrimo imtis apimtų kuo įvairesnius tiriamo reiškinio atvejus. Tyrimo metu siekiama nustatyti bendrus bruožus, būdingus visiems tiriamiems atvejams.

Tarkim, siekiant atskleisti nekilnojamojo turto agentūrų patirtį plėtojant verslą, racionalu naudotis maksimalios variantų atrankos būdu ir į tyrimą įtraukti nekilnojamojo turto agentūras, kurių skiriasi įkūrimo laikas, personalo skaičius, apyvartos dydis, savininkų statusas, vietovė (miestas, priemiestis, kaimas) ir kt. charakteristikos. Tada tyrimas apimtų įvairaus tipo agentūras. Toks atrankos būdas leidžia tyrėjui nustatyti bendras įvairių nekilnojamojo turto agentūrų tipų patirties charakteristikas.

Priešinga maksimaliai įvairių atvejų atrankai – homogeninių atvejų atranka. Šiuo atveju į tyrimą įtraukiami tik panašūs vieno tipo atvejai, tarkim, vieno tipo įmonių vadovai (pvz., miestuose kurortuose

dislokuotų penkių žvaigždučių viešbučių direktoriai). Homogeninių atvejų atranka ypač veiksminga, kai tyrėjas taiko grupinės diskusijos metodą, kaip duomenų rinkimo metodą. Interviu metu tyrimo dalyviai visada geriau jaučiasi, jei priklauso tam pačiam socialiniam sluoksniui ir turi tam tikrų panašumų. Tai padeda tyrėjui gauti kokybiškesnių duomenų.

Patvirtinančių arba paneigiančių atvejų atranka nukreipta į tokius atvejus, kurie patvirtina arba paneigia tai, ką tyrėjas jau nustatė. Tokia atranka taikoma, kai tyrėjas atlikdamas tyrimą pasigenda aiškumo ir gilindamasis ieško savo išvalgų patvirtinimo ar paneigimo.

Kritinių atvejų atranka vykdoma tada, kai tyrėjas į tyrimą siekia įtraukti „raktinį“ (angl. *key*), tyrimo požiūriu ypač svarbų asmenį, pogrupį, situaciją, aplinką ir pan. Į šį atrankos tipą galima žvelgti ir kaip į ekspertinės atrankos atmainą, nes kritinius atvejus, kaip tyrimo požiūriu svarbius, nustato ekspertai. Kritinių atvejų atranka paprastai taikoma tada, kai siekiama logiškai apibendrinti, t. y. kai kelių kritinių atvejų analizė leidžia manyti, kad ir kitais atvejais rezultatai bus tokie pat. Pvz., jeigu egzaminą išlaikė pats silpniausias grupės studentas, yra pagrindo manyti, kad ir visi kiti studentai jį išlaikys. Šiuo atveju pats silpniausias grupės studentas ir laikomas kritiniu atveju, kuriuo remiantis loginio apibendrinimo būdu sprendžiama apie kitus atvejus.

Politiškai svarbių atvejų atranka taikoma tada, kai tyrimu siekiama atkreipti visuomenės dėmesį į tiriamąjį objektą arba priešingai – atitraukti nepageidautiną dėmesį tikslingai iš imties eliminuojant politiškai jautrius atvejus. Pvz., tyrimui pasirinkę atvejį, kai abu tėvai, ieškodami geriau apmokamo darbo, išvyko į užsienį ir paliko vaikus be suaugusiųjų priežiūros, tyrėjai gali siekti atkreipti visuomenės dėmesį į paliktų vaikų socializacijos problemas ir inspiruoti įstatymų tobulinimą, kad būtų tinkamai ginamos be tėvų priežiūros paliktų vaikų teisės.

Patogiosios atrankos idėja yra tokia pat kaip ir kiekybiniuose tyrimuose – atrankami lengviausiai prieinami generalinės aibės vienetai. Pvz., į tyrimo imtį įtraukiami giminės, pažįstami, pirmi ryte gatvė-

je sutikti žmonės, arčiausiai namų esančios vietos, lengviausiai prieinamos organizacijos, pvz., kurių vadovų požiūris į atliekamą tyrimą yra geranoriškas. Kokybinuose tyrimuose patogioji atranka svarbi dar ir tuo, kad dažnai apskritai sudėtinga tiriamuosius pasiekti (angl. *access*). Tarkim, tiriant didelių verslo įmonių aukščiausio lygio vadovų vadovavimo ypatumus, dėl šių vadovų užimtumo sunku iš jų paimti interviu. Tyrėjas gali tik džiaugtis pažįstamų ir giminių rate radęs tokių vadovų ir jų draugų, kurie sutinka dalyvauti tyrime. Taigi kartais patogioji atranka gali būti vienintelis racionalus tyrimo imties sudarymo būdas. Suprantama, kad patogioji imties vienetų atranka tyrėjui naudinga ekonominiu požiūriu: sutaupo laiko, pinigų, mažiau deda pastangų. Vis dėlto ši atranka, nors ir dažniausiai taikoma, anot M. Patton (1990), yra mažiausiai patikimas imties nustatymo būdas ir negarantuoja, kad į tyrimą bus įtraukti informatyvūs atvejai (kas yra svarbiausia atliekant kokybinius tyrimus).

„Sniego gniūžtės“ atranka, kaip ir kiekybinuose tyrimuose, kartais gali būti vienintelis būdas pasiekti tyrimo generalinės aibės vienetus. Ši atranka nuo patogiosios skiriasi tuo, kad kiekvienas tyrime jau dalyvaujantis informantas gali tyrėjui rekomenduoti tyrimo vertus vienetus, supažindinti jį ir į tyrimą įtraukti kitų informantų, kurie priklauso gana ribotai, bet savitos ir turiningos informacijos turinčiai populiacijai, kurią pačiam tyrėjui sudėtinga pasiekti ir apie kurią tyrėjas turi mažai informacijos arba jos visiškai neturi. Tarkim, tyrėjas nustatė, kad kompetentingi konkrečios organizacijos darbuotojai išei-
na į kitas organizacijas. Siekdamas nustatyti šių darbuotojų pasitraukimą iš užimamų pareigų lemiančius veiksnius, turėtų rasti būdą, kaip prie šių darbuotojų prieiti. Oficialūs organizacijos duomenys apie darbuotojų kaitą gali iškreipti realią situaciją, todėl būtų racionalu taikyti „sniego gniūžtės“ atranką – pirmiausia rasti bent vieną labai kompetentingą darbuotoją, kuris dėl nesuprantamų priežasčių vis dėlto išėjo iš darbo. Šis darbuotojas galėtų parekomenduoti tyrimui kitą darbuotoją, kuris, jo supratimu, atsidūrė panašioje situacijoje ir taip pat išėjo iš darbo. Antrasis respondentas gali pasiūlyti trečią ir t. t. Taigi šioje

situacijoje tyrėjas remiasi ne vien savo turimais, bet ir tyrimo dalyvių ištekliais. Siekdamas sužinoti apie potencialius tiriamuosius, tyrėjas respondentų turėtų paklausti: „Su kuo Jūs patartumėte man pakalbėti?“; „Su kuo galima būtų pakalbėti šia tema?“; „Kas kompetentingiausias šiuo požiūriu?“.

Kriterinė atranka taikoma tada, kai imties vienetai iš populiacijos atrenkami laikantis tyrėjo nustatytų kriterijų. Tarkim, tyrėjui siekiant ištirti personalo mokymo programas, vykdomas didžiausiose Klaipėdos miesto verslo įmonėse, tikimybinė atranka nebus prasminga. Priešingai, pasiteisins tik netikimybinė atranka, atlikta laikantis tam tikrų kriterijų. Šiuo atveju tyrėjas turėtų išskirti kelis kriterijus:

- ✓ atrenkamos didžiausios verslo įmonės;
- ✓ jos turi veikti Klaipėdos mieste;
- ✓ šiose įmonėse turi būti vykdomos personalo mokymo programos.

Tyrimui atrenkami visi minėti trys kriterijus atitinkantys atvejai.

Kriterinės atrankos būdas yra labai veiksmingas, taip surenkami kokybiški duomenys.

Teoriškai pagrįstą atranką M. Patton (1990) traktuoja kaip kriterinės atrankos atmainą. Tyrėjas tyrimui atrenka atvejus, laikotarpius, žmones, remdamasis teoriniais konstruktais. Tarkim, jei tyrėjas norėtų ištirti darbuotojų motyvacijos krizės atvejus, jam reikėtų pasiremti teorija ir aiškiai apibrėžti *motyvacijos krizės* sąvoką. Remdamasis šiuo apibrėžimu, tyrimui atrenka būtent tuos atvejus, kurie atitinka teorinį apibrėžimą.

Proginė atranka taikoma tada, kai tyrimo metu kyla naujų hipotezių, kurioms patikrinti reikia naujų imties vienetų. Faktiškai tie nauji imties vienetai iš anksto niekada neplanuojami, bet jeigu tyrimo metu pasitaiko proga, tyrėjas gali juos panaudoti. Taip sudaryta imtis yra lanksti ir netikėta.

Stratifikuota tikslinė atranka taikoma tada, kai tyrėjas siekia iliustruoti tiriamųjų pogrupių charakteristikas ir kartu atskleisti pogrupių skirtumus. Pvz., jeigu tiriama vienos įmonės darbuotojų motyvacija, iliustracijai tyrėjas gali parinkti darbuotojų pagal iš anksto numaty-

tas charakteristikas. Pasirinkus dvi charakteristikas (lyties ir vadovo lygmens vadovavimo piramidėje), būtų racionalu, kad tyrime dalyvautų: aukščiausio lygio vadovė moteris ir aukščiausio lygio vadovas vyras, vidurinio lygio vadovas vyras/moteris, žemiausio lygio vadovas vyras/moteris.

Atsitiktinė tikslinė atranka taikoma tada, kai informatyvių populiacijos vienetų yra daugiau, negu vienas tyrėjas galėtų aprėpti, todėl laikantis atsitiktinumo principo pasirenkami tik keli vienetai ir sudaroma labai maža imtis. Nepaisant šio atsitiktinumo, nesiekama daryti išvadų apie visą generalinę aibę.

Mišri tikslinė atranka taikoma tada, kai tyrėjas viename tyrime taiko du ir daugiau tyrimo imties sudarymo būdų. Tarkim, tyrėjui iš pradžių pasirinkus ekstremalių atvejų atrankos būdą, gali paaiškėti, kad tokių atvejų yra daugiau, negu jis gali išnagrinėti. Tada verta taikyti dar ir atsitiktinę tikslinę atranką ir iš ekstremalių atvejų atsitiktinai pasirinkti norimą atvejų skaičių.

3 lentelė

Tyrimo imties sudarymo būdai ir jų esminės charakteristikos

(sudaryta autorės, remiantis M. Patton idėjomis)

Tyrimo imties sudarymo būdai	Pagrindinės būdų charakteristikos
Patogioji atranka	Imtis sudaroma iš lengviausiai tyrėjui prieinamų vienetų. Taupo laiką, pinigus, mažiau reikia pastangų. Mažiausiai pagrįstas, mažiausiai patikimas, imties vienetai gali būti neinformatyvūs
„Sniego gniūžtės“ atranka (grandinės, tinklo)	Imties vienetai tyrimui atrenkami iš žmonių, kurie pažįsta kitų žmonių, žinančių informatyvių atvejų, kuriuos verta įtraukti į tyrimą
Kriterinė atranka	Imties vienetai atrenkami pagal tam tikrą tyrėjo nustatytą kriterijų(-us). Būdas veiksmingas, nes padeda surinkti kokybiškų duomenų

Ekstremalių arba deviantinių atvejų atranka	Kaip imties vienetai pasirenkami išskirtiniai atvejai (išskirtinė sėkmė, didelė nesėkmė, krizė ir pan.)
Maksimaliai įvairių atvejų atranka	Imties vienetai parenkami tikslingai siekiant, kad tyrimo imtis apimtų kuo įvairesnius tiriamo reiškinio atvejus. Tyrimas nukreiptas į bendrų bruožų, būdingų visiems tiriamiems atvejams, nustatymą
Homogeninių atvejų atranka	Imtis nustatoma atrenkant panašius vienetus, ypač taikant grupinį interviu, kai siekiama sudaryti palankią atmosferą, kad grupės dalyviai puikiai jaustųsi ir galėtų susitelkti ties tyrimo problema, paprastesnė būtų ir gautų duomenų analizė
Tipinių atvejų atranka	Imtį sudaro tipiniai atvejai, t. y. atvejai, kurie laikomi normaliais, „vidutiniškais“ tyrėją dominančioje grupėje. Būdas dažniausiai taikomas iliustravimo tikslais
Kritinių atvejų atranka	Imtį sudaro kritiniai vienetai, kurie tyrimo požiūriu yra ypač svarbūs, ir iš kurių galima spręsti apie kitus. Šis būdas ypač tinka, kai tyrėjas siekia loginio apibendrinimo
Patvirtinančių arba paneigiančių atvejų atranka	Ieškoma nustatytų faktų patvirtinimo arba išimčių iš taisyklių, kai tyrėjui, atliekant tyrimą, trūksta aiškumo tyrimo klausimais
Intensyvių atvejų atranka	Atrenkami informatyvūs, bet ne ekstremalūs atvejai
Proginė atranka	Jeigu tyrimo metu tyrėjui kyla naujų įžvalgų ir tam reikia papildomų imties vienetų, jis į tyrimą įtraukia naujų atvejų. Taigi proginė imtis iš anksto neplanuojama, todėl yra lanksti
Stratifikuota tikslinė atranka	Imtis dažniausiai nustatoma iliustracijos tikslais ir grindžiamąja teorija (angl. <i>grounded theory</i>) paremtuose tyrimuose. Tyrimo vienetai atrenkami pagal iš anksto numatytas charakteristikas. Siekiama iliustruoti kiekvieno pogrupio ypatumus ir šiuos pogrupius palyginti tarpusavyje
Atsitiktinė tikslinė atranka	Naudojama tais atvejais, kai labai informatyvių generalinės aibės vienetų yra daugiau, negu vienas tyrėjas galėtų apimti, todėl laikantis atsitiktinumo principo pasirenkami tik keli vienetai ir nustatoma labai maža imtis

Politiškai svarbių atvejų atranka	Taikoma tada, kai tyrimu siekiama į tiriamąjį objektą atkreipti dėmesį arba priešingai – atitraukti nepageidautiną dėmesį tikslingai iš imties eliminuojant politiškai jautrius atvejus
Teoriškai pagrįsta atranka	Tyrėjas atranka tyrimui atvejus, laikotarpius, žmones, remdamasis teoriniais apibrėžimais
Mišri tikslinė atranka	Taikoma tada, kai tyrėjas viename tyrime derina du ir daugiau tyrimo imties nustatymo būdų

Kokybinio tyrimo imties dydis

Metodologinėje literatūroje kiekybinių tyrimų imties dydžio problema jau pakankamai išgvidenta, o dėl kokybinių tyrimų imties dydžio aiškumo kol kas yra mažiau, todėl tyrėjams apsispręsti dėl kokybinio tyrimo imties neretai daug sudėtingiau, negu dėl kiekybinio tyrimo imties. Pagrindinė priežastis – nėra aiškių imties dydžio nustatymo taisyklių. Jos priklauso nuo:

- ✓ reiškinio tyrimo detalumo: siekiant detalai ištirti reiškinį dažniausiai pasirenkama mažesnė imtis ir gilinamasi į įvairius patirties aspektus; siekiant visapusiškesnio tyrimo, tiriama mažiau patirties aspektų didesnėje imtyje.
- ✓ tyrimo strategijos: pastebėta (Russel, Gregory, 2003), kad imties dydis atliekant fenomenologinius tyrimus paprastai yra mažesnis, lyginant su etnografiniais arba grindžiamosios (angl. *grounded*) teorijos tyrimais
- ✓ duomenų rinkimo metodo: taikant individualų giluminį interviu, rekomenduojamas imties dydis – nuo 5 iki 30 žmonių; kai kurie mokslininkai siūlo tam tikrus kokybinio tyrimo imties dydžio skaičius, pvz.: J. Nielsen (2003) siūlo penkis, nes, jo manymu, teorija, kuri paaiškina 85% tiriamo objekto problemų, gali būti sukurta net turint mažesnę negu penkių dalyvių imtį; E. Neal (2005) rekomenduoja padidinti šį skaičių iki 15; K. E. Rudestam ir R. R. Newton (2001) siūlo 20–30.
- ✓ renkamų duomenų informatyvumo: į tyrimą verta traukti naujus imties vienetus tol, kol pradeda mažėti gaunamų duomenų informatyvumas.

Pvz., jeigu atlikęs 18 individualių giluminių interviu tyrėjas iš devyniolikto ir dvidešimto informantų iš esmės nieko naujo nesužino, tai toliau tokiu būdu duomenų rinkti neverta.

Atsižvelgiant į tokį kokybinio tyrimo imties dydžio savitumą, kyla klausimas, ar grindžiant tyrimo metodologiją apskritai iš anksto reikia numatyti tyrimo imties dydį?

Tyrėjas turi tris galimybes, kurios visos atliekant kokybinius tyrimus yra priimtinos:

1. Planuojant tyrimą numatyti tyrimo imties dydį.
2. Iš anksto nenumatyti tyrimo imties dydžio, bet duomenis rinkti tol, kol jie pradeda kartotis ir akivaizdžiai sumažėja jų informatyvumas.
3. Numatyti preliminarų tyrimo imties dydį, bet renkant duomenis, prireikus, tyrimo imtį išplėsti.

Detaliau tyrimo imties klausimai bus nagrinėjami, aptariant konkrečius duomenų rinkimo metodus.

Baigiant būtina pažymėti, kad kokybinių tyrimų metodologai (pvz., Patton, 1990) laikosi nuomonės, jog kokybinio tyrimo išvados labiau siejasi ne su imties dydžio problema, bet su tyrėjo analitiniais gebėjimais ir tyrimui pasirinktų atvejų informatyvumu (angl. *information-richness*). Todėl atliekant kokybinius tyrimus imties dydžio problema nėra labai aktuali. Labiau tyrėjas turėtų rūpintis tuo, kaip surinkti informatyvių duomenų (informatyvumas priklauso ne tik nuo tyrimo imties dydžio, bet ir nuo kitų dalykų). Įsivaizduokim, kad giluminiam interviu jis pasirinko 30 informantų, bet dauguma jų pateikė ribotą informacijos kiekį. Tai galėjo atsitikti dėl to, kad tyrėjas taip ir nesugebėjo jų „prakalbinti“, arba dėl to, kad pasitaikė mažai kalbantys informantai, arba jie tuo klausimu neturėjo savo nuomonės, nenusimanė ir pan. Taigi tyrėjui labiau turi rūpėti ne klausimas, „kiek pasirinkti informantų, dokumentų, stebėjimo vienetų?“, bet, „kaip surinkti informatyvių duomenų?“.

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Kaip apibūdinti tyrimo imtį?

1. Kokius vienetus planuojama įtraukti į tyrimą?
2. Kas būdinga šių vienetų generalinei aibei?
3. Ar įmanoma ištirti visą generalinę aibę?
4. Jeigu ne, kurią generalinės aibės dalį reikėtų pasirinkti tirti?
5. Kodėl būtent tokią generalinės aibės dalį reikėtų pasirinkti tirti?
6. Koks turėtų būti tos generalinės aibės dalies (vadinamos *imtimi*) dydis?
7. Kokius būdus ir kodėl reikėtų taikyti sudarant konkretaus tyrimo imtį?
8. Ar pasirinktas imties dydis ir imties sudarymo būdas turi garantuoti ir garantuoja tyrimo išvadų statistinį generalizavimą?

1. Kuo skiriasi generalinė aibė ir populiacija?
2. Kas gali būti generalinės aibės vienetai?
3. Kokia tyrimo imties atranka vadinama *tikimybine*?
4. Kokia tyrimo imties atranka taikoma atliekant kokybinius tyrimus?
5. Kaip tyrimo išvadų generalizavimas susijęs su tyrimo atrankos būdais?
6. Kuo skiriasi kokybinių ir kiekybinių tyrimų apibendrinimo formos?
7. Kuo skiriasi kokybinio ir kiekybinio tyrimų imties dydžio nustatymo logika?
8. Ar atliekant kokybinį tyrimą galima naudoti tuos pačius tyrimo imties sudarymo būdus, kaip ir kiekybinio tyrimo atveju?
9. Kuo statistinis tyrimo išvadų generalizavimas skiriasi nuo kitų tyrimo generalizavimo formų?

? Savikontrolės klausimai

1.2. Pagrindiniai tyrimo kokybės požymiai

Pasaulyje kasdien atliekama daugybė tyrimų, gausu tyrimo agentūrų, mokslo centrų, kasmet studentai rašo baigiamuosius darbus, kuriuose pristato savo atliktų tyrimų rezultatus. Taigi tyrimai tapo mūsų kultūros dalimi. Vieni tyrimai yra vertingi, informatyvūs, kokybiški, kiti – ne. Kodėl leidžiama tiek daug vadovėlių, metodinių knygų, rengiama specialių seminarų, mokymo programų, siekiant padėti tyrėjams tobulinti tyrimo atlikimo kompetencijas? Akivaizdu, kad kompetentingi tyrėjai kokybiškiau atlieka tyrimus, lyginant su pradedančiais, kurių kompetentingumas mažesnis.

Iš ko sprendžiama apie tyrimo kokybę? Kokios tyrimo charakteristikos yra svarbiausios, vertinant tyrimo kokybę?

Pagrindiniai tyrimo požymiai tradiciškai yra du: validumas (angl. *validity*) ir patikimumas (angl. *reliability*). Būtent tyrimo validumo ir patikimumo užtikrinimas yra tas barometras, rodantis tyrimo kokybę. Kuo didesnis tyrimo validumas ir patikimumas, tuo kokybiškesnis tyrimas.

Pažymėtina, kad abu šie požymiai (validumas ir patikimumas) turi keletą aspektų ir suprantami nevienareikšmiškai. Kadangi validumo ir patikimumo užtikrinimas itin svarbus duomenų rinkimo etape, šiame skyriuje toliau aptariamos validumo ir patikimumo sampratos, jų skirtumai kiekybiniuose ir kokybiniuose tyrimuose.

1.2.1. Validumas

Validumas kaip siekiamybė

Metodologinėje literatūroje (Cohen, Manion, Morrison, 2000) pripažįstama, kad validumas yra kiekvieno tyrėjo siekiamybė. Apie validumo užtikrinimą tyrėjas turi mąstyti kiekviename tyrimo etape ir stengtis metodologiškai teisingai įveikti kiekvieną tyrimo etapą. Jeigu bent vienas tyrimo elementas yra nevalidus, visas tyrimas gali tapti bevertis.

Vis dėlto visiško validumo praktiškai neįmanoma pasiekti. Tyrimus atlieka žmonės su žmonėmis. Kartais tyrėjui pritrūksta metodo-

ginės kompetencijos, kyla praktinių duomenų rinkimo problemų, pritrūksta įžvalgumo ir/ar patirties atliekant duomenų analizę, turimi laiko ir finansiniai ištekliai neleidžia labiau pagrįsti išvadų. Todėl kiekviename tyrime neišvengiama trūkumų, kurie ir lemia gautų tyrimo rezultatų ribotumą. Apie tai paprastai rašoma tyrimo ataskaitos pabaigoje, po tyrimo išvadų, diskusijų skyrelyje. Tyrėjas nurodo tyrimo ataskaitos skaitytojams, ko jam nepavyko pasiekti, kokių trukdymų buvo atliekant tyrimą ir kurių neįmanoma buvo ištaisyti. Tokių tyrimo ribotumų nurodymas traktuojamas kaip aukštos mokslinės metodologinės kultūros raiška, kuri liudija tyrėjo metodologinį išprusimą, gebėjimą įvertinti tyrimo pranašumus ir trūkumus.

Remdamiesi idėja apie tyrimo validumą kaip siekiamybę L. Cohen, L. Manion ir K. Morrison teigė, kad atliekant tyrimą reikia siekti „nevalidumą sumažinti iki minimumo ir kuo labiau padidinti validumą“ (2000, p. 105). Tam būtina įsigilinti į tai, nuo ko priklauso tyrimo validumas ir ką tyrėjas gali padaryti, siekdamas jį užtikrinti.

Tradiciškai validumas nusakomas kiekybiniuose tyrimuose, siekiant nustatyti, ar pagrįstai daromos tyrimo išvados. Išvadų pagrįstumas siejamas su tyrimo instrumento ir imties tinkamumu darant konkrečias išvadas, todėl atliekant kiekybinius tyrimus svarbiausia tinkamai parinkti instrumentą ir sudaryti tyrimo imtį.

Kokybiniame tyrime instrumentu laikomas pats tyrėjas. Taigi beprasmiška būtų ieškoti konstrukcinio, turinio ar kito validumo pačioje tyrėjo asmenybėje. Ir imties klausimas čia sprendžiamas kitaip negu kiekybiniame tyrime. Taigi validumas kokybiniuose tyrimuose yra šiek tiek kitoks, todėl neprasminga kokybinį ir kiekybinį tyrimus lyginti, remiantis tik kiekybinio tyrimo paradigminėmis nuostatomis. Vis dėlto verta paieškoti kokybinio ir kiekybinio tyrimų validumo sampratos bendrumo.

Šiuolaikinė validumo samprata

Kokybinio ir kiekybinio tyrimų validumą padeda palyginti praplėsta validumo samprata. Validumą suprantant kaip išvadų pagrįstumą,

remiantis visu tyrimu, o ne tik instrumentu ir tyrimo imtimi, išryškėja ir kitų tyrimo elementų reikšmė tyrimo išvadų pagrįstumui (pvz., tyrimui pasirinkta strategija, tyrimo uždaviniai, jų dermė su duomenų rinkimo ir analizės metodais, duomenų rinkimo metodas, gaunamų duomenų fiksavimas ir daugybė kitų dalykų).

Net ir tyrimo paradigmos pasirinkimas (kokybinė ar kiekybinė) gali turėti įtakos tyrimo išvadoms. Kokybinio ir kiekybinio tyrimais siekiama skirtingų tikslų. Siekiant vieno tikslų tinka tik kokybiniai tyrimai (tyrimo išvados gali būti pagrįstos tik kokybinių duomenų rinkimu ir analize), taigi tik kokybinis tyrimas ir gali būti validus. Siekiant kitų tikslų tinka tik kiekybiniai tyrimai, tyrimo išvados gali būti pagrįstos tik kiekybinių duomenų rinkimu ir analize, taigi tuo atveju validus gali būti tik kiekybinis tyrimas.

Pavyzdžiui, kokybinio tyrimu niekada nesiekama nustatyti, koks procentas kokių žmonių grupių laikosi tam tikros nuomonės. Siekiant šių tikslų validūs yra tik kiekybiniai tyrimai. Kita vertus, tik kokybiniai tyrimai validūs tais atvejais, kai siekiama sudaryti nuomonių, vertinimų, išsiskaitymų tam tikru klausimu sąrašą.

Apskritai kiekybiniai tyrimai validūs tada, kai siekiama nustatyti iš anksto žinomų nuomonių, vertinimų, žinių paplitimą populiacijoje. Bet šioms nuomonėms, nuostatoms, vertinimams, žinojimui nustatyti ir sudaryti jų sąrašą, aprašyti ypatumus kiekybinis tyrimas netinka arba tinka tik kartais.

Kokybinio ir kiekybinio tyrimų validumo skirtumus geriau suprasti padeda žemiau pateiktas pavyzdys. Pvz., kiekybinio tyrimu tyrėjas nori sužinoti iš respondentų – vadovų, kurios motyvavimo strategijos, jų nuomone, yra veiksmingos, ir pateikia tokius atsakymo variantus: *paskatinimo, bausmių; abi; sunku atsakyti*. Taip jis gali sužinoti tik tai, kaip pasiskirsto respondentų atsakymų variantai. Atlikdamas kokybinį tyrimą to paties paklauses tyrėjas gali sulaukti išsamesnių ir labiau pagrįstų atsakymų, įvairesnių nuomonių ir jų argumentavimo. Pavyzdžiui: sužinoti, kad abi strategijos yra veiksmingos, tik reikia žinoti, kada jas taikyti; kad paskatinimo strategija lyg ir turėtų būti veiksming-

gesnė, bet niekaip jos nesisekė įgyvendinti su vienu darbuotoju, kurį respondentas bandė skatinti įvairiais būdais, bet tik bausmė padėjo pasiekti geresnių rezultatų; kad motyvavimo strategijos parinkimas priklauso nuo konkretaus žmogaus, situacijos; kad kartais reikia nubausinti darbuotoją, norint, jog ateityje nesikartotų nepageidaujami atvejai ir t. t. Būtent kokybinio tyrimu siekiama atskleisti, kas lemia konkretaus atsakymo pasirinkimą. Kiekybinio tyrimu to pasiekti beveik neįmanoma. Taigi minėtu atveju validus yra kokybinis, o ne kiekybinis tyrimas.

Pastaruoju metu validumas kokybiniuose ir kiekybiniuose tyrimuose aiškinamas, remiantis šių tyrimų paradigmniais principais.

Kiekybiniuose tyrimuose validumo sampratos akcentai susiję su pozityvizmo principais (Cohen, Manion, Morrison, 2000): kontrolės (angl. *controllability*), atkartojimo (angl. *replicability*), prognozavimo (angl. *predictability*), nepriklausomumo nuo konteksto (angl. *context-freedom*), tyrimo skaidymo, detalizavimo (angl. *fragmentation and atomization*), imties atsitiktinumo (angl. *randomization of samples*), matomumo (angl. *observability*), elgesio taisyklių ir būdų nustatymo (angl. *derivation of laws and universal statements of behavior*). Kadangi pozityvistiniame tyrime būtent šie principai laikomi svarbiausiais, tai ir validžiu laikomas tyrimas, kuriame jie įgyvendinami.

Kokybiniuose tyrimuose validumo sampratos akcentai susiję su natūralistinio tyrimo principais (Lincoln, Guba, 1985; Bogdan, Biklen, 1992): natūrali aplinka, kaip pagrindinis duomenų šaltinis; tyrimo višapusisškumas; kontekstualumas (angl. *context-boundedness*) ir detalus aprašymas (angl. *thick description*); tyrėjas yra tiriamo pasaulio dalis, pagrindinis tyrimo instrumentas, siekiantis pažinti kito žmogaus gyvenimą, suvokti jo pasaulį; tyrimo procesas yra ne mažiau svarbus negu tyrimo rezultatai; socialiai egzistuojantys [tam tikromis sąlygomis, tam tikroje aplinkoje] (angl. *socially situated*), aprašomieji (angl. *descriptive*), socialiai / kultūriškai sodrūs (angl. *saturated*) duomenys; duomenys pateikiami, vartojant informantų, o ne tyrėjų terminus; duomenys nagrinėjami induktyviai, netaikant iš anksto numatytų kate-

gorijų; situacija vertinama iš dalyvių pozicijų; svarbus informantų validumas; būtinas prasmų ir intencijų esmės suvokimas.

Didžiausia klaida būtų kokybinio tyrimo kokybę ir validumą vertinti laikantis kiekybinio tyrimo paradigmos principų (ir atvirkščiai).

Metodologinėje literatūroje pateikiama nemažai įvairių tyrimo validumo tipų: išorinis ir vidinis, turinio, konstrukcinis, sisteminis, ekologinis, teorinis, kultūrinis, kt. Vieni jų būdingi tik kiekybiniams tyrimams, kiti – kokybiniams, tretį – abiemis. Aptarsime du validumo tipus – vidinį ir išorinį. Abu taikomi, norint įvertinti kokybinio ir kiekybinio tyrimų kokybę.

Vidinis validumas

Kiekybiniame tyrime vidinis validumas suprantamas kaip tyrimo išvadų pagrindimas konkrečiais duomenimis, ypač tiriant priežastinius ryšius. Tyrėjas šiuo atveju turi nuolat kelti klausimą, ar tyrimo metu gauti faktai pagrindžia daromas išvadas (pvz., *ar tiriant priežastinius dviejų kintamųjų ryšius priklausomas kintamasis iš tiesų priklauso nuo nepriklausomojo kintamojo, o ne nuo kitų nekontroliuojamų kintamųjų?*). Ar jos yra tikslios? Pavyzdžiui, jeigu tyrėjas išskėlė hipotezę, kad nuo vadovų geranoriškumo priklauso darbuotojų lojalumas savo organizacijai, ir tikisi padaryti atitinkamą išvadą, jis turi sudaryti tokį instrumentą, kurį taikydamas galėtų įvertinti darbuotojų lojalumą organizacijai, vadovų geranoriškumą ir nustatyti jų statistinį ryšį. Koreliacijos koeficientas ir jo patikimumo lygmuo gali pagrįsti hipotetiškai numanomos išvados tikslumą. Tokiu atveju sakoma, kad tyrimui būdingas vidinis validumas – jo išvados pagrįstos tyrimo metu nustatytu statistiniu ryšiu.

L. Cohen, L. Manion ir K. Morrison (2000) supratimu, vidinis validumas visų tipų tyrimuose vienaip ar kitaip yra susijęs su tyrimo rezultatų tikslumu. Laikantis šio požiūrio, galima teigti, kad vidinio validumo kriterijus taikytinas ir atliekant kokybinį tyrimą, kur taip pat svarbu tikslūs tyrimo rezultatai, atitinkantys realią tiriamą situaciją ir surinktus duomenis.

Kai kurie metodologai (pvz., Guba, Lincoln, 1985) tokią kokybinio tyrimo validumo formą yra linkę vadinti *tikėtinumu* (angl. *credibility*). Šį terminą vartoja kaip alternatyvą *vidiniam validumui*.

Iš ko tyrėjas, atliekantis kokybinį tyrimą, ir jo tyrimo ataskaitos skaitytojas gali spręsti, kad kokybinio tyrimo rezultatai yra tikslūs ir jais galima pasitikėti? Akivaizdu, kad tyrimo rezultatų tikslumą gali paliudyti tyrime dalyvavę žmonės. Jie gali pasakyti, ar tyrimo rezultatai tiksliai atskleidžia jų požiūrius, nuomones, vertinimus, tiriamą situaciją. Siekiant tokį vidinį validumą pagrįsti atliekant kokybinius tyrimus, įprasta tyrimo ataskaitą (arba jos dalį) pateikti informantams ir sužinoti, ką jie mano apie tyrimo ataskaitos teisingumą. Taip pats tyrėjas gali įsitikinti, ar jo gauti tyrimo rezultatai yra tikslūs.

Tyrimo vidinį validumą tyrėjas gali pagrįsti ir kitais būdais. Pavyzdžiui, tikėtina, kad tyrimo rezultatai yra tikslūs, jeigu: taikyta trianguliacija (metodų, šaltinių, teorijų ir tyrėjų); pats tyrėjas buvo tyrimo dalyviu; atliekant tyrimą dalyvavo ir kiti tyrėjai; naudotos mechaninės duomenų įrašymo ir saugojimo priemonės; atliekant gautų duomenų analizę dalyvavo ir kiti tyrėjai.

Tyrėjui visų pirma pačiam turi rūpėti, kad jo atlikto tyrimo rezultatai atskleistų realią tiriamą situaciją, todėl turėtų imtis priemonių, kurios užtikrintų tyrimo rezultatų tikslumą. Rengdamas tyrimo ataskaitą skaitytojams turi paaiškinti, kaip siekė užtikrinti tyrimo vidinį validumą ir kaip jam tai pasisekė įgyvendinti.

Kaip tyrimo vidinio validumo užtikrinimo pavyzdį galima pateikti ištrauką iš G. Bowen (2005, p. 215–216) straipsnio:

Tikėtinumą (angl. *credibility*), kuris susijęs su tuo, ar galima tikėti tyrimo išvadomis, galima įrodyti keliais būdais. Pasirinkau tris būdus: trianguliaciją, dalyvių kontrolę (angl. *member checking*) ir neigiamų atvejų analizę. Dėl trianguliacijos, tai rinkau duomenis iš įvairių šaltinių ir įvairiais būdais, būtent – interviu (jie papildyti pagrindinių informantų pateiktais duomenimis), stebėjimu nedalyvaujant (angl. *non-participant observation*) ir dokumentų apžvalga. Trianguliacijos būdas leidžia tyrėjui daryti pagrįstas tyrimo išvadas. Dalyvių kontrolė (angl.

member checking) vyko jau surinkus duomenis ir atliekant duomenų analizę: skambindama respondentams norėjau patikrinti faktų ir pastebėjimų tikslumą. Kryžminė kontrolė (angl. *crosschecking*), paskatinusi savikorekciją ir savianalizę, padėjo man išlaikyti refleksyvumą. Parašiusi pirmą ataskaitos variantą siečiau grįžtamojo ryšio apie tyrimo rezultatus iš bendruomeninių projektų organizatorių, kuriuos tyriau, taip pat iš bendruomenės rezidentų, kurie nedalyvavo tyrime. Pagaliau paprašiau dviejų asmenų iš kiekvienos tyrimo vietos patvirtinti mano stebėjimų tikslumą. Taip pat paprašiau pakomentuoti, ar mano interpretacijos jiems atrodo teisingos, prasmingos. (...) Mano tyrime neigiamų atvejų analizė buvo atliekama dar kartą tikrinant kiekvieną atvejį jau atlikus pirminę atvejų analizę, taip siekta patikrinti, ar kiekvienos iškilusios temos apibūdinimas tinka visiems atvejams. Nustatėm, kad neigiamų atvejų ar nepatvirtintų įrodymų nėra, analizė buvo baigta.

Išorinis validumas

Kiekybiniuose tyrimuose išorinis validumas rodo, ar konkretaus tyrimo išvadas galima statistiškai generalizuoti, t. y. priskirti visai tyrimo generalinei aibei. Tai iš esmės susiję, kaip aptarta, su tinkamu tyrimo imties sudarymu.

Kadangi kokybiniuose tyrimuose svarbus ne statistinis generalizavimas, o kitos jo formos (pvz., analoginis, teorinis), išorinis validumas čia vertinamas kitaip. Kokybiniuose tyrimuose net vartojamas specialus *perkeliamumo* terminas (angl. *transfer*).

Atliekant kokybinius tyrimus jis vartojamas, siekiant atskleisti tyrimo rezultatų pritaikymo generalinėje aibėje ypatumus. Kiekybinės paradigmos atveju vertingas yra tyrimas, kurio rezultatus galima pritaikyti visai generalinei aibei, o kokybiniu tyrimu siekiama pateikti išvadas, kurios leistų tyrimo ataskaitos skaitytojams suprasti, kur jie gali pritaikyti tyrimo rezultatus: ar gali juos perkelti į savo ir /ar kitas situacijas, kontekstus, kuriamas teorijas ir pan.

Skaitytojai, skaitydami tyrimo ataskaitą, stebi, ar tyrime nagrinėjama situacija jiems pažįstama. Atradę tarp tyrime aprašytos situacijos ir kurios nors kitos situacijos daug panašumų, gali palyginti tyrimo rezultatus ir pritaikyti juos kitame kontekste. Tarkim, skaitydamas tyrimo ataskaitą apie vienos sėkmingai dirbančios įmonės sėkmingumo prielaidas, skaitytojas iš pateiktų rezultatų ir išvadų turi suprasti, kur įgytas žinias galėtų pritaikyti. Jeigu jis yra įmonės vadovas, iš tyrimo ataskaitos konteksto gali suprasti, ar savo darbe, remdamasis tyrimo rezultatais ir sudaręs sėkmę lemiančias prielaidas, gali pasiekti panašių rezultatų. Jeigu skaitytojas yra mokslininkas, jis gali suprasti, kaip tuos rezultatus pritaikyti kuriant / plėtojant teoriją.

Pateiktas aprašymas iliustruoja, kaip apie kokybinio tyrimo išvadų taikymą generalinėje aibėje sprendžia tyrimo ataskaitos skaitytojai. Kad skaitytojai tyrimo rezultatus galėtų pritaikyti generalinėje aibėje, iš tyrimo ataskaitos apie tiriamą situaciją turi gauti kuo daugiau išsamių informacijos, kad galėtų nuspręsti, ar tiriamą situaciją panaši į kitas.

Nors apie tyrimo rezultatų pritaikymą generalinėje aibėje sprendžia tyrimo ataskaitos skaitytojai, tyrimo išorinio validumo užtikrinimu rūpinasi pats tyrėjas. Kas padeda užtikrinti tyrimo išorinį validumą? Dažniausiai detalus aprašymas.

Sąvoka *detalus aprašymas* (angl. *thick description*) vartojama tada, kai vertinamas tyrimo ataskaitoje pateiktos informacijos apie tyrimo objektą, vietą, metodą, tyrėjo vaidmenį tyrime ir panašius dalykus išsamumas. Tai tyrimo ataskaitos skaitytojams padeda suprasti, kur gali tyrimo rezultatus panaudoti, kaip juos pritaikyti generalinėje aibėje. Jeigu aprašymas nėra detalus, rezultatų pritaikyti generalinėje aibėje neįmanoma. Pvz., jeigu tyrime nagrinėta veiksminga kelių vadovų valdymo strategija, bet ji aprašyta nepakankamai detaliai, skaitytojai savo darbe ar kitoje situacijoje negalės jos pritaikyti, nes nelabai supras, kaip tai daryti.

1.2.2. Patikimumas

Tyrimo patikimumas – kitas tyrimo kokybės požymis, glaudžiai susijęs su validumu. Jeigu tyrimas nepatikimas, pagrįstos išvados neįmanomos. Tik patikimas tyrimas gali būti validus. Validumas priklauso ne tik nuo patikimumo, bet ir nuo kitų tyrimo charakteristikų.

Kiekybinio tyrimo patikimumas labiausiai susijęs su tyrimo instrumentu: jeigu tyrimo instrumentas yra tikslus, pakartotinai atliekant tyrimą su tuo pačiu instrumentu galima gauti tapačius rezultatus. Taigi kiekybinį tyrimą atliekančiam tyrėjui, kad užtikrintų tyrimo patikimumą, ypač svarbu tinkamai pasirinkti instrumentą.

Atliekant kiekybinius tyrimus, instrumento patikimumą galima nustatyti keletu būdų, kuriuos galima suskirstyti į dvi grupes:

- ✓ vidinės dermės įvertinimo procedūros;
- ✓ gaunamų duomenų stabilumo nustatymo procedūros.

Vykdamas gaunamų duomenų stabilumo nustatymo procedūras, tyrimo instrumentas du kartus naudojamas panašiomis sąlygomis. Tada tyrėjas palygina abu kartus gautus rezultatus. Kuo jie panašesni (t. y. rezultatų santykis artimas 1), tuo instrumentas patikimesnis. Instrumento vidinės dermės nustatymo procedūros remiasi idėja, kad matuojant kiekvieną skalės elementą gaunami panašūs rezultatai. Instrumento vidinei dermei nustatyti taikomas specialus statistinės analizės metodas (angl. *reliability analysis*), jį įvertinama *Cronbach's alpha* koeficientu. Kuo šis koeficientas arčiau vieneto, tuo patikimesnis yra instrumentas.

Matome, kad kiekybiniuose tyrimuose patikimumo užtikrinimas iš esmės susijęs su matavimais. Kai kurių tyrėjų nuomone, patikimumo įvertinimas kokybiniame tyrime yra neįmanomas, nes kiekybiniame tyrime jis siejamas su matavimais ir matavimo instrumentu, ko atliekant kokybinius tyrimus nėra ir negali būti. Pvz., C. Stenbacka (2001) mano, kad pats patikimumo kriterijaus aptarimo kokybiniame tyrime faktas rodo, jog tyrimas nėra kokybiškas.

Daugelio kokybinių tyrimų metodologų (pvz., Patton, 1991; LeCompte, Preissle, 1993; Denzin, Lincoln, 1994; Cohen, Manion, Morrison, 2000) teigimu, kokybinio tyrimo patikimumą vis dėlto galima vertinti, tik ne taip pat, kaip kiekybinio tyrimo. Jų darbuose atskleidžiama, kad kokybinių tyrimų patikimumą užtikrina tyrimo kartojimas su kitais informantais, kitomis sąlygomis, kitose situacijose, taikant kitus duomenų rinkimo ir analizės metodus.

Kad tyrimo charakteristikos labiau derėtų su kokybinio tyrimo paradigminėmis idėjomis, Y. Lincoln ir E. Guba (1985) siūlo vartoti kitą – *pasiklovimo* (*patikimumo* sinonimas) terminą (angl. *dependability*). Jis visų pirma siejamas su tyrimo metu gautų duomenų stabilumu (Crawford, Leybourne, Arnott, 2000). Kaip minėta, kiekybiniame tyrime jis yra svarbus: tyrėjas stengiasi sukurti tokį tyrimo instrumentą, kurį taikydamas pakartotinai gautų tapačius rezultatus, kaip ir pirmojo tyrimo metu.

Kokybiniame tyrime situacija šiek tiek kita – pats tyrėjas tampa tyrimo instrumentu. Bet rūpestis dėl tyrimo metu gautų duomenų stabilumo išlieka. Kaip tyrėjas galėtų suprasti, kad gaunami duomenys yra stabilūs? Turėtų keisti tuos tyrimo elementus, kuriuos galima pakeisti, ir stebėti, ar gauti duomenys išlieka stabilūs. Rengdamas tyrimo ataskaitą, turi aprašyti, kuriuos tyrimo elementus, kada ir kodėl pakeitė, ir įtikinti tyrimo ataskaitos skaitytojus, kad gauti duomenys yra stabilūs, tai reiškia, tyrimas yra patikimas.

Kokius tyrimo elementus tyrėjas gali keisti, kad įsitikintų, jog ir pakitusiomis sąlygomis tyrimo metu gauti duomenys išlieka stabilūs? Galimi keli būdai:

- ✓ Metodologinės trianguliacijos taikymas (padeda įsitikinti, kad taikant skirtingus duomenų rinkimo metodus gaunami identiškai duomenys).
- ✓ Kitų asmenų įtraukimas į duomenų rinkimą (padeda įsitikinti, kad kiti tyrėjai gauna identiškų duomenis).
- ✓ Kitų informantų įtraukimas į tyrimą (padeda įsitikinti, kad gaunami identiškai duomenys).

- ✓ Laipsniškas duomenų rinkimo kartojimas kitomis sąlygomis, pvz., ryte/dieną/vakare, mokslo metų pradžioje/pabaigoje (padeda įsitikinti, kad paros ar metų laikas, kiti situacijos pokyčiai neturi įtakos gaunamų duomenų stabilumui) (angl. *stepwise replication*).

Visi šie būdai padeda tyrėjui ir jo ataskaitos skaitytojams įsitikinti, kad gauti duomenys nėra tyrėjo vaizduotės rezultatas – jie yra realūs, stabilūs, atsikartojantys, taigi jais iš tiesų galima pasikliauti. Iš esmės minėti būdai yra glaudžiai susiję su tais, kurie padeda užtikrinti tyrimo vidinį validumą.

Rūpestis dėl tyrimo metu gautų duomenų stabilumo – tai tik vienas tyrimo patikimumo aspektų. Norint geriau suvokti kitą aspektą, reikia grįžti prie kiekybinio tyrimo patikimumo sampratos. Kaip minėta, kiekybinio tyrimo patikimumas įrodomas dviem būdais: nustatomas gaunamų duomenų stabilumas ir įvertinama paties instrumento dermė.

Kaip kokybiniame tyrime nustatomas gaunamų duomenų stabilumas, jau aptarta. Liko aptarti, kaip užtikrinti ir nustatyti kitą patikimumo aspektą – instrumento dermę? Kadangi instrumentas yra pats tyrėjas, jo dermės įvertinimas atrodytų keistai. Bet galima įvertinti tyrėjo atlikto tyrimo pagrindinių elementų dermę. Y. Lincoln ir E. Guba (1985) pasiūlė specialų tyrimo dermės įvertinimo būdą – tyrimo auditą (angl. *inquiry audit*). Jų supratimu, tyrimo auditą gali atlikti kiti asmenys, kolegos, kurių būtų prašoma patikrinti (revizuoti) tyrimo duomenų rinkimo, interpretacijų, išvadų ir kt. tarpusavio darną.

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Kaip apibūdinti tyrimo validumą ir patikimumą?

Parašyti, kaip siekta užtikrinti tyrimo vidinį validumą

Reikia įrodyti, kad tyrimo išvados yra tikslios, pagrįstos, nes rodo realią tiriamą situaciją. Tai galima įrodyti, detalai aptariant, kokie vidinio validumo užtikrinimo būdai ir kaip taikyti tyrime: trianguliacija (metodų, šaltinių, teorijų ar tyrėjų), kitų kolegų dalyvavimas nagrinėjant duomenis, kitų tyrėjų dalyvavimas analizuojant duomenis, mechaninių įrašymo priemonių naudojimas, neigiamų atvejų analizė, tyrimo dalyvių kontrolė, tyrėjo tiesioginis dalyvavimas tiriamojoje veikloje, ataskaitos derinimas su tiriamaisiais ir jų nuomonių apie rezultatų tikslumą aiškinimasis.

Parašyti, kaip siekta užtikrinti tyrimo išorinį validumą

Ar siekta detalai aprašyti tyrimo objektą, vietą, metodą, tyrėjo vaidmenį ir kt., kad tyrimo ataskaitos skaitytojai suvoktų situaciją ir galėtų spręsti, kaip gali tyrimo rezultatus pritaikyti kitame kontekste.

Parašyti, kaip siekta užtikrinti tyrimo patikimumą

Įrodyti, kad tyrimo metu gauti duomenys yra stabilūs. Tam būtina atsakyti į šiuos klausimus: ar į tyrimą buvo įtraukta kitų tyrėjų, informantų, ar keistos tyrimo situacijos, ar taikyta metodologinė trianguliacija. Jeigu taikyta, detalai tai aprašyti ir pažymėti, ar turėjo įtakos gautų duomenų stabilumui.

2. Įrodyti tyrimo duomenų rinkimo, jų interpretacijos ir išvadų dermę. Tai galima padaryti taikant tyrimo auditą. Reikia nurodyti, ar vykdytas tyrimo auditas? Jei vykdytas, kas tai atliko ir koku būdu? Kokių pastabų pateikė auditoriai? Kaip atsižvelgta į jų pastabas?

Savikontrolės klausimai

1. Kaip galima užtikrinti kokybinio tyrimo vidinį validumą?
2. Kokia trianguliacija padeda užtikrinti kokybinio tyrimo vidinį validumą?
3. Kaip galima užtikrinti kokybinio tyrimo išorinį validumą?
4. Kaip tyrimo išvadų generalizavimas susijęs su išoriniu validumu kokybiniame tyrime?
5. Kas galėtų atlikti tyrimo auditą (angl. *inquiry audit*)? Pagrįskite savo atsakymą.
6. Kaip galima užtikrinti kokybinio tyrimo patikimumą?
7. Kuo skiriasi kokybinio ir kiekybinio tyrimų vidinis validumas?
8. Kuo skiriasi kokybinio ir kiekybinio tyrimų išorinis validumas?
9. Kuo skiriasi kokybinio ir kiekybinio tyrimų patikimumas?

1.3. Tyrimo etika

Tyrimo etikos bėdų atsirado pradėjus vykdyti tyrimus. Iki XX a. laikytasi nuostatos, kad tyrėjas tyrimą visada atlieka etiškai. Klaidingai manyta, kad dorai nusiteikusiam tyrėjui nereikia jokių etikos normų, standartų, gairių. Tik šio amžiaus devintajame dešimtmetyje įvairios tyrėjų profesinės organizacijos, asociacijos ir agentūros pradėjo kurti tyrimo etikos normas, rūpintis tyrimų etika.

Tyrimo etikos plėtra neatsiejama nuo supratimo, kad žmonės tyrimuose turi dalyvauti tik laisvanoriškai, būtina ginti jų teises, saugoti nuo galimų neigiamų padarinių. Žodžiu, žmonių tyrimuose nereikėtų traktuoti kaip eksperimentinių gyvūnų.

Tyrimo etikos būtina mokyti pradedančiuosius tyrėjus. Manoma, kad tai padeda jiems suvokti savo atsakomybę atliekant tyrimą, skatina etiškai elgtis.

Nors tyrimo etika, kaip mokslo atšaka, sparčiai plėtojama, neįmanoma numatyti visų galimų atvejų, įvertinti visų kiekvieno tyrimo aplinkybių. Todėl daugelyje aukštųjų mokyklų, kuriose vykdomi moksliniai tyrimai, veikia specialios tyrimų etikos komisijos. Tyrėjai šioms komisijoms pateikia įvertinti tyrimo programas. Komisijų nariai jas svarsto tyrimo etikos požiūriu ir priima sprendimą, ar reikia imtis papildomų priemonių, siekiant apsaugoti tiriamuosius ir jų teises. Komisijos atlieka ir kitą vaidmenį – apsaugo tyrėjus ir pačią organizaciją nuo galimų teisinių bėdų, kurių galėtų atsirasti, pažeidus tyrimo etikos principus.

1.3.1. Bendri tyrimo etikos principai

Tyrimo etikos klausimai aprėpia visus su konkrečiu tyrimu susijusius asmenis: pačius tyrėjus, tyrimo užsakovus (jeigu tokių yra) ir tiriamuosius. Atsižvelgiant į tai, bendrus tyrimo etikos principus, kurių laikomasi socialiniuose moksluose, galima taip sugrupuoti:

- ✓ Tyrėjų etika tiriamųjų požiūriu.
- ✓ Tyrėjų etika užsakovų požiūriu.
- ✓ Užsakovų etika tyrėjų ir tiriamųjų požiūriu.

Toliau detaliam apibūdinimui pagrindinius etikos principus, kurie padeda ginti kiekvieno su konkrečiu tyrimu susijusio asmens teises.

Tyrėjų etika tiriamųjų požiūriu

Daugiausiai dėmesio skiriama tyrėjo elgesio su tiriamaisiais etikai. Nors vadovėliuose galima rasti įvairių etikos principų, skirtinos penkios jų grupės, kurias išskyrė ir apibūdino W. Trochim (2006):

- ✓ Tiriamasis (respondentas, informantas) tyrime turi dalyvauti tik laisvanoriškai.
- ✓ Tyrėjas turi atskleisti tiriamajam tyrimo esmę, informuoti apie galimą riziką, tyrimo etikos principų laikymąsi ir gauti iš tiriamojo sutikimą (pateikus minėtą informaciją) dalyvauti tyrime (raštu arba įrašytą garso/vaizdo juostoje).
- ✓ Tyrėjas visuose tyrimo etapuose turi stengtis apsaugoti tiriamąjį nuo galimos žalos.
- ✓ Tyrėjas turi užtikrinti iš tiriamojo ir apie tiriamąjį gautos informacijos konfidencialumą.
- ✓ Tyrėjas turi užtikrinti tiriamojo anonimiškumą.

Ką reiškia kiekvienas šių principų? Laisvanoriškumo principas reiškia, kad tiriamasis turi dalyvauti tyrime tik laisvai apsisprendęs – niekas negali daryti jam jokio spaudimo. Ypač tai pasakytina apie tiriamuosius, kuriuos galima rasti tyrėjams patraukliose vietose – ligoninėse, universitetuose, mokyklose, kalėjimuose ir kt. Ligoninės traukia medicinos tyrėjų dėmesį, universitetai – edukologų, psichologų, mokyklos – pedagogų, kalėjimai – teisės, psichologijos tyrėjų.

Kaip tyrėjas galėtų įsitikinti, kad tiriamasis tyrime dalyvauja laisva valia? Vienas būdų – gauti tiriamojo sutikimą (angl. *informed consent*) dalyvauti tyrime, kuriame jis pripažįsta, kad niekas jo neverčia dalyvauti tyrime. Šis tiriamojo sutikimas turi remtis tuo, kad tyrėjas

informavo apie tyrimo tikslus, uždavinius, galimą riziką ir tiriamojo teises. Sutikimas reiškia, kad tiriamasis yra informuotas apie tyrimą ir galimas grėsmės, taigi tiriamojo apsisprendimas yra sąmoningas. Sutikimas gali būti duodamas rašytine forma, žodžiu, įrašytas į vaizdo arba garso juostą.

Suprantama, šis būdas yra veiksmingas, bet tai nėra problemos sprendimo panacėja. Neatmetama galimybė, kad net tiriamąjį informavus apie tyrimo procedūras ir dalyvio teises, jis sutiks dalyvauti tyrime nevisiškai laisvanoriškai: gal ir nenorėtų dalyvauti, bet galimų neigiamų padarinių baimė ar pareigos jausmas jį verčia taip elgtis (pvz., studento sutikimas dalyvauti savo dėstytojo atliekamame tyrime).

Tyrėjas turi rūpintis tuo, kad tiriamasis, vykstant tyrimui, nepakliūtų į rizikingas situacijas, nepatirtų jokios žalos: psichologinės, materialinės, fizinės, finansinės, socialinės. Tyrėjas turi apsispręsti, kaip naudos tyrimo metu gautą informaciją, svarbiausia – ar ji nepakenks tiriamiesiems. Žalos tiriamiesiems grėsmė neretai kyla atliekant organizacijų tyrimus, pavyzdžiui, tiriant organizacijos restruktūrizavimo galimybes. Tyrėjas gali nustatyti, kad tai, kas naudinga visai organizacijai, gali kenkti pavieniams jos nariams. Kaip turėtų elgtis tokiu atveju? Ar turi moralinę teisę siekti iš tiriamųjų gauti informacijos, kuri jiems pakenktų? Jeigu sieks tokios informacijos gauti, tai ir gaus – taigi pakenks tiriamajam. Jeigu nesieks ir negaus – tai tinkamai neišnagrinės ir nenustatys organizacijos restruktūrizacijos galimybių. R. Kumar (2005) supratimu, tokiais atvejais vis dėlto derėtų paaiškinti tiriamiesiems apie potencialias grėsmes ir leisti jiems patiems apsispręsti, ar sutinka dalyvauti tyrime ir pateikti informaciją. Šios rekomendacijos siūloma laikytis visais atvejais: jei tyrėjas mano, kad tiriamųjų pateikta informacija gali jiems pakenkti, jis privalo apie tai perspėti tiriamuosius ir leisti patiems apsispręsti, ar dalyvauti tyrime.

Dažnai žalos dėl dalyvavimo tyrime galima išvengti, užtikrinus iš tiriamojo ir apie tiriamąjį gautos informacijos konfidencialumą (niekas, išskyrus tyrėją, be tiriamojo sutikimo negali naudotis jo pa-

teikta informacija) ir anonimiškumą (tiriamasis lieka anonimu viso tyrimo metu ir atlikus tyrimą).

Tyrėjų etika užsakovų požiūriu

Tyrėjas turi laikytis etikos normų ir santykiuose su užsakovais. Pirmiausia, atlikdamas tyrimą, turi vengti šališkumo. Šališkumas, anot R. Kumar (2005), dažnai painiojamas su subjektyvumu, bet tai – ne tas pats. Kiekvienas tyrėjas yra subjektyvus, kas yra neišvengiama, nes tai būdinga žmogui, kaip subjektui. Neretai subjektyvumas priklauso nuo tyrėjo kompetencijų (pvz., patyręs tyrėjas tyrimą atliks vienaip, mažiau įgudęs – kitaip). Šališkumas – kai tyrėjas nepagrįstai sąmoningai palaiko kurią nors šalį, nuslepia tam tikrus tyrimo faktus arba akcentuoja smulkmenas, bet nutyli pagrindinius dalykus.

Tyrėjas privalo taikyti tikslingą tyrimo metodologiją. Negalima rinktis metodų ir procedūrų, kurie, tyrėjo žiniomis, yra neetiški. Pavyzdžiui, pasirinkti šališką tiriamųjų grupę, naudoti nevalidų tyrimo instrumentą, daryti neteisingas išvadas.

Tyrėjo rengiama ataskaita turi būti teisinga: negalima iškreipti faktų, ji neturėtų tarnauti kieno nors interesams (paties tyrėjo, užsakovų, kitų suinteresuotų grupių).

Užsakovų etika tyrėjų ir tiriamųjų požiūriu

Su užsakovais susijusios dvi pagrindinės etinės problemos (Kumar, 2005):

- ✓ Užsakovų daromi tyrimo apribojimai.
- ✓ Neteisingas informacijos naudojimas.

Kartais užsakovai siekia per daug kontroliuoti užsakytus tyrimus ir pačius tyrėjus: nurodinėja, kokią metodologiją taikyti, kokias išvadas rašyti, kokią informaciją skelbti, kokią – nuslėpti. Toks užsakovų elgesys yra neetiškas, nes riboja tyrėjo atsakomybę ir neleidžia jam profesionaliai atlikti tyrimo. Tai lemia ir kitas etines problemas: tyrėjas

negali pasirinkti tinkamos metodologijos, verčiamas būti šališkas, iškraipyti tyrimo rezultatus.

Pasitaiko, kad užsakovai, gavę tyrimo ataskaitą, elgiasi neetiškai ir motyvuodami tyrimo rezultatais daro griežtus vadybinius sprendimus (pvz., atleidžia darbuotojus, baudžia juos ir pan.).

1.3.2. Etikos problemų savitumas atliekant kokybinius tyrimus

Mokslininkai (pvz., Hammersley, Atkinson, 1993; Richards, Schwartz, 2002) akcentuoja, kad atliekant kokybinius tyrimus etikos problemos yra aktualesnės, negu atliekant kiekybinius. Kuo grindžiamas toks jų požiūris į kokybinių tyrimų etiką? Nagrinėjant minėtų ir kitų (pvz., Holloway, Wheeler, 1999; Oberle, 2002) mokslininkų darbus aiškėja keli tokį požiūrį pagrindžiantys argumentai:

- ✓ dalyvaudami kokybiniame tyrime tiriamieji dažniau jaučia nerimą;
- ✓ atliekant kokybinį tyrimą yra daugiau galimybių tiriamuosius išnaudoti;
- ✓ publikuojant kokybinių tyrimų rezultatus sudėtingiau išlaikyti konfidencialumą ir anonimiškumą, todėl padidėja galimos žalos tiriamiesiems rizika.

Tiriamųjų nerimą lemia tai, kad atliekant kokybinį tyrimą siekiama iš esmės suvokti problemą, todėl domimasi tiriamųjų įsitikinimais, nuomonėmis, gyvenimo aplinkybėmis. Toks domėjimasis žmogaus asmeniniu gyvenimu gali būti nemalonus. Atsižvelgiant į žmogaus gyvenimo istoriją ir jo būdo savybes, tai gali sukelti didesnę ar mažesnę nerimą ar net stresą. H. Richards, L. Schwartz (2002) pateikia nerimo atsiradimo pavyzdį: interviu metu dėmesys buvo sutelktas į krūtinės ląstos skausmus ir tiriamieji pradėjo nerimauti, kad šie skausmai gali būti rimtos ligos priežastis, nors iki tol jų nesureikšmino.

M. Hammersley, P. Atkinson (1993) teigimu, atliekant tyrimus neišvengiamas jėgos disbalansas, kuris lemia tiriamųjų išnaudojimą. Tai atsiranda net ir tada, kai tyrėjas protu ir jausmais įsipareigoja ti-

riamiesiems. Nors tai ypač akcentuojama medicinos tyrinėtojų darbuose, jėgos disbalansas akivaizdus ir kituose socialiniuose moksluose. I. Holloway, S. Wheeler (1999) pastebėjo, kad tiriamųjų dalyvavimas tyrime iš pareigos arba dėl priklausomybės nuo jais besirūpinančių medikų geranoriškumo, yra jėgos disbalanso padarinys, todėl traktuotinas kaip tiriamųjų išnaudojimas. Taip pat gali jaustis darbuotojai, dalyvaujantys tyrime iš pareigos savo darbdaviui ar tiesiog vengdami jo nemalonės. Jeigu tiriamieji dalyvauja tyrime būtent dėl šių priežasčių, jie yra išnaudojami, nes daro tai nelaisvanoriškai.

Kadangi atliekant kokybinius tyrimus siekiama kuo geriau pažinti tiriamuosius, o publikuojant tyrimo ataskaitas – detalai aprašyti pačius tyrimo dalyvius (neminint konkrečių vardų ir pavardžių) ir jų gyvenimo aplinkybes, tyrimo ataskaitos skaitytojai gali nustatyti tiriamųjų asmenybes. Juk aprašant tiriamuosius paliekama nemažai „pėdsakų“, kurie gali padėti nustatyti tiriamąjį: profesija, darbas, šeima ir kitos aplinkybės, ištraukos iš tiriamųjų pasisakymų, išlaikančios savitą kalbėtojo kalbėjimo stilių. Nustačius tiriamąjį, galima pakenkti jo reputacijai jo socialinėje terpėje.

Taigi kokybinių tyrimų etinės problemos visų pirma susijusios su vienu pagrindinių kokybinių tyrimų ypatumų – remiasi glaudžia tyrėjo ir tiriamąjo sąveika: tyrėjai siekia pažinti tyrimo problemą ir detalai ją aprašyti.

Kaip siūloma spręsti etines problemas, kurias lemia kokybinių tyrimų savitumas?

Bendra rekomendacija, kurios net primygtinai reikalaujama laikytis daugelyje šalių (pvz., JAV, Didžiojoje Britanijoje, Australijoje), – paprašyti tyrimo dalyvių sutikimo dalyvauti tyrime, prieš tai juos informavus apie įvairias tyrimo atlikimo detales ir tyrimo etikos principų laikymąsi (angl. *informed consent*). Kita vertus, tyrėjas turi pasirūpinti gautų duomenų konfidencialumu. Jis neturi teisės niekam teikti informacijos apie tyrimo dalyvius, kuri padėtų juos identifikuoti. Ypač turi būti saugoma tokia informacija apie tiriamuosius: jų seksualinės nuostatos, orientacijos ir praktika; narkotinių medžiagų vartojimas;

nelegali elgsena; informacija, kuri gali lemti tiriamojo finansinį neprieklių, nedarbą, pakenkti reputacijai, sukelti pasmerkimą ar diskriminaciją; informacija apie individo psichologinę būseną ar psichinę sveikatą. Vienas veiksmingiausių konfidencialumo užtikrinimo būdų – niekur nevertoti tyrimo dalyvių tikrųjų vardų (nebent to norėtų patys tiriamieji).

Tyrėjas turi siekti kiek įmanoma sumažinti tiriamajam daromos žalos riziką. Dalyvavimo tyrime nauda turi būti didesnė, negu galimos žalos rizika. Būtent toks tyrimo naudingumo persvaros supratimas turi būti esminis, apsisprendžiant dėl tyrimo atlikimo. Idealu, jeigu tyrimo dalyviams dalyvavimas tyrime yra naudingas. Tyrėjai turi jaustis skolingi savo tiriamiesiems už tai, kad šie dalijasi savo patirtimi, leidžia pažinti savo gyvenimus. Todėl turėtų pamąstyti apie atsilyginimą tiriamiesiems. Tai gali būti reikiamos pagalbos suteikimas (jeigu įmanoma), neformalus išklašymas, neformalus grįžtamasis ryšys, vaišinimas užkandžiais ir gėrimais, supažindinimas su tyrimo rezultatais, net piniginis atlyginimas.

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Tyrimo etikos klausimus spęskite prieš pradedami rinkti duomenis

Pasvarstykite, kaip tiriamiesiems paaškinsite tyrimo tikslą ir taikomus metodus. Ką dar būtina jiems pasakyti?

Įvertinkite tiriamųjų dalyvavimo tyrime riziką. Kaip sieksite ją sumažinti?

Pamąstykite apie konfidencialumą. Kokią informaciją apie tiriamuosius Jūs vertinate kaip konfidencialią? Ar tyrimo ataskaitoje pakeisite tiriamųjų vardus ir kitas jų gyvenimo detales? Kur ir kaip ilgai saugosite tyrimo metu gautus duomenis?

Informuokite tyrimo dalyvius apie tyrimo sumanymą, jų vaidmenį, teises ir gaukite iš jų sutikimą dalyvauti tyrime (angl. *informed consent*). Numatykite, kokia forma norėsite gauti sutikimą (raštu, žodžiu, įrašytą vaizdo ar garso diske)? Parenkite sutikimo formą.

Kas turės galimybę naudotis tyrimo duomenimis? Kokiais tikslais? Kas ir kokiomis sąlygomis gali susipažinti su tyrimo ataskaita iki jos viešo paskelbimo? Kokios yra užsakovų, tyrimo vadovų, pačių tiriamųjų teisės šiuo požiūriu?

Tyrimo dalyvio sutikimo dalyvauti tyrime pavyzdys

Dėkoju, kad sutikote dalyvauti tyrime, kuris vyks 2007 04 01–2007 12 31. Atliekamas tyrimas, kurio tikslas – aptarti privačių kolegijų dėstytojų motyvavimo strategijas. Tuo tikslu ketinu atlikti keletą giluminių interviu su privačių kolegijų dėstytojais ir remdamasi šia informacija parengti tyrimo ataskaitą. Jeigu Jums kils klausimų dėl tyrimo metodo ir viso tyrimo, galite bet kada juos man užduoti (mūsų susitikimų metu arba nurodytu telefonu). Užtikrinu, kad Jūsų klausimai, pasiūlymai, samprotavimai yra labai svarbūs, nes padeda kokybiškiau atlikti tyrimą.

Jūsų dalyvavimas šiame tyrime yra laisvanoriškas: galite pasitraukti iš tyrimo bet kuriuo metu dėl bet kurios priežasties, neperspėję, ir pasiimti visą apie Jus surinktą informaciją. Pažadu, kad tikras Jūsų vardas ir Jūsų paminėtų kitų asmenų vardai nebus naudojami nei viename iš tyrimo etapų: nei renkant duomenis, nei rengiant tyrimo ataskaitą. Visais atvejais bus vartojami tik slapyvardžiai. Jeigu Jūs leisite daryti vaizdo arba garso įrašą, pažadu, kad jie bus naudojami tik tyrimo tikslais ir jokiais kitais atvejais. Jeigu pageidaujate, jie gali būti Jums gražinti iš karto atlikus tyrimą arba sunaikinti.

Remdamasi interviu metu iš Jūsų gautais duomenimis, parengsiu ataskaitą apie Jūsų atvejį. Siekdama pati užsitikrinti ir Jus užtikrinti, kad ataskaita yra tiksli, šį tekstą pateiksiu Jums susipažinti. Kitiems žmonėms pažadu duoti šį tekstą tik Jums sutikus. Pažadu Jums atsiųsti galutinės tyrimo ataskaitos kopiją, kad galėtumėte su ja susipažinti ir pasiūlyti, ką reikėtų keisti (jeigu manysite, kad reikia).

Ar leidžiate cituoti Jūsų pasisakymus? Taip _____ Ne _____

Ar leidžiate daryti garso įrašą? Taip _____ Ne _____

Ar leidžiate daryti vaizdo įrašą? Taip _____ Ne _____

Tyrimo dalyvė Jurgita (slapyvardis)

Sutinku (parašas) _____ Data _____

Tyrėja Angelina Jonaitienė, gyvenanti Naikupės g. 135–14,

Klaipėda. Tel. (8 ~ 689) 38 96 4

Sutinku (parašas) _____ Data _____

?

Savikontrolės klausimai

1. Kokia informanto sutikimo dalyvauti tyrime forma yra priimtinausia?
2. Ar informanto sutikimas dalyvauti tyrime garantuoja, kad jis tikrai suprato tyrimo sąlygas ir laisvanoriškai sutinka jame dalyvauti?
3. Kaip galima užtikrinti informantų anonimiškumą taikant grupinės diskusijos metodą?
4. Kokie veiksniai lemia kokybinių ir kiekybinių tyrimų etikos skirtumus?
5. Kaip tyrimo etikos pažeidimai gali informantams pakenkti?
6. Kaip reikėtų spręsti tyrimo etikos problemas tada, kai užsakomojo tyrimo metu nustatoma rimtų darbo pažeidimų, kurių atskleidimas gali pakenkti darbuotojams – informantams? Ar etiška šiuos pažeidimus nuo užsakovų slėpti?
7. Kaip elgtis tyrėjui, jeigu organizacijos vadovas neįsileidžia jo atlikti tyrimo jo vadovaujamoje organizacijoje? Ar etiška atlikti tyrimą negavus vadovo sutikimo su jo vadovaujamos organizacijos nariais už organizacijos ribų?
8. Ar įmanoma išvengti naudojimosi informantais, jei šie yra vienaip ar kitaip nuo tyrėjo priklausomi (pvz., yra jo pacientai, mokiniai, pavaldiniai)?

2 skyrius

DUOMENŲ RINKIMO METODAI

Kokybinių duomenų rinkimo metodai yra gana išsamiai aptarti. Tai stebėjimas, žodinės istorijos, biografijos, vaizdo medžiaga, dienoraščių ir asmeninių dokumentų analizė, įvairūs neformalizuoti interviu, grupinės diskusijos metodas ir kt. Visi jie turi bendrą bruožą, kurie leidžia juos priskirti kokybinių tyrimų duomenų rinkimo metodų grupei, bet kiekvienas šių metodų yra savitas.

Visus kokybinių duomenų rinkimo metodus galima grupuoti į tris grupes, atsižvelgiant į pagrindinius tyrėjo atliekamus veiksmus:

1. Duomenys renkami stebint (stebėjimas).
2. Duomenys renkami klausinėjant (interviu).
3. Renkami žmonių sukurti veiklos produktai – dokumentai (dokumentų rinkimas).

Tiesa, tiek mokslinėje metodologinėje literatūroje anglų kalba, tiek ir lietuvių mokslininkų darbuose duomenų rinkimo metodo pavadinimas dar nenusistovėjęs. Šiame darbe vartojame tiesiog *metodo* terminą. Kitur sinonimiškai vartojami kiti terminai: *duomenų rinkimo strategija, duomenų rinkimo tipas, duomenų rinkimo technika*.

Toliau supažindiname su minėtų metodų grupėmis, akcentuodami du pagrindinius kokybinių duomenų rinkimo metodus – individualųjį giluminį (angl. *in-depth* – „nuodugnus, detalus“) interviu ir grupinės diskusijos metodą.

2.1. Interviu

2.1.1. Interviu samprata

Interviu, kaip duomenų rinkimo metodas, išpopuliarėjo devintajame XX amžiaus dešimtmetyje. Šiuo metu visuotinai pripažįstama, kad interviu – pagrindinis duomenų rinkimo metodas, nepaisant pasirinktos tyrimo strategijos.

Interviu apima respondentų/informantų klausinėjimą ir įdėmų klausymąsi. Interviu, kaip kokybinių duomenų rinkimo metodo, taikymas grindžiamas prielaida, kad prasminga žinoti informantų požiūrius, vertinimus ir nuomones (Frechtling, Sharp, 1997). Interviu siekiama suvokti informantų patirtį, sužinoti nuomones tiriamuoju klausimu, kurias jie išsako savais žodžiais. Kiekvienas žmogus vartoja tam tikrus terminus gyvenimo įvykiams aprašyti, savo požiūriui išsakyti. Būtina kokybinio tyrimo sąlyga – savos terminologijos ir išankstinių schemų neprimetimas, rėmimasis informantų vartojamais terminais.

Interviu atliekant kokybinį tyrimą kartu yra ir stebėjimas: tyrėjas ne tik girdi, ką informantas sako, bet ir mato, kaip jis kalba, kaip tuo metu elgiasi. Vis dėlto pagrindinius duomenis interviu metu tyrėjas gauna iš informantų pasisakymų. Interviu metodo taikymas suteikia visai kitų galimybių, negu stebėjimas. Svarbiausia, kad padeda tyrėjui suvokti informantų požiūrius, nuomones, įsitikinimus.

M. Patton (1990) išskiria šešis interviu klausimų tipus:

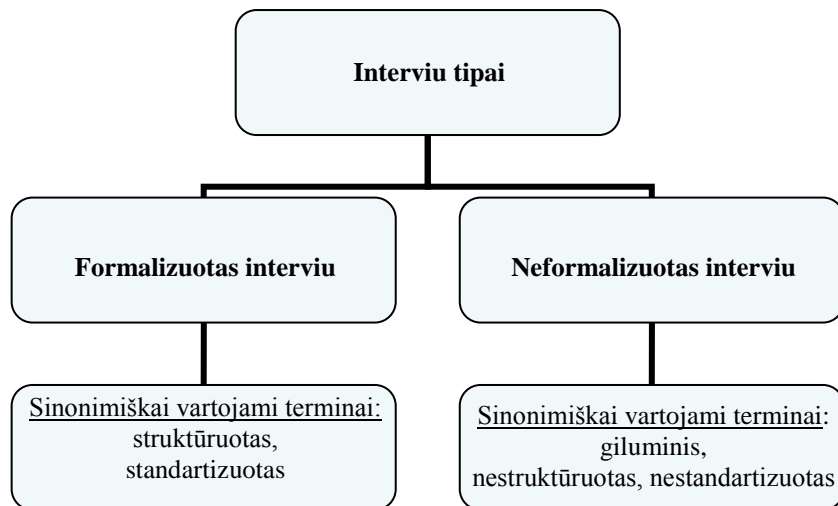
- ✓ Apie elgesį (ką respondentas yra daręs arba daro).
- ✓ Nuomonės (ką respondentas mano apie tiriamą problemą).
- ✓ Apie jausmus (ką jaučia).
- ✓ Apie žinojimą (ką žino apie tiriamą problemą).
- ✓ Apie pojūčius (ką matė, prie ko prisilietė, ką girdėjo, užuodė, ragavo).
- ✓ Demografiniai klausimai (amžius, išsilavinimas, lytis, kt.).

Interviu tipologija, taikant formalizavimo, struktūravimo ir standartizavimo kriterijus

Interviu tipologija tebėra vienas prieštarigiausiai vertinamų metodologijos klausimų. Vos ne kiekviename kokybinių tyrimų metodologijos vadovėlyje interviu tipai grupuojami skirtingai, sinonimiškai vartojami ir tie patys terminai. Skiriami formalizuoti / neformalizuoti, struktūruoti / nestruktūruoti (struktūrizuoti / nestruktūrizuoti), standartizuoti / nestandartizuoti ir t. t. interviu.

Vertinant formalios sandaros požiūriu, interviu gali būti įvairūs, pradedant visiškai neformaliais (nestruktūruotais, nestandartizuotais, kai tyrėjas klausimus sugalvoja interviu metu ir spontaniškai klausinėja) ir baigiant labai formaliais (struktūruotais, standartizuotais, kai tyrėjas užduoda tik tuos klausimus, kuriuos yra numatęs iš anksto). Todėl metodologinėje literatūroje (pvz., Frechtling, Sharp, 1997; Cohen, Manion, 1994) dažniausiai skiriami du interviu tipai:

1. Neformalizuoti interviu.
2. Formalizuoti interviu.

5 pav. Interviu tipai, taikant formalizavimo/ struktūravimo/ standartizavimo kriterijus

Griežtai formalizuoti (griežtai struktūruoti, uždarieji standartizuoti) interviu taikomi atliekant kiekybinius tyrimus. Tyrėjas iš anksto numato interviu klausimus/atsakymus ir jų tvarką, vartodamas tuos pačius žodžius interviu metu užduoda tuos pačius klausimus. Toks interviu atliekamas griežtai laikantis taisyklių. Šie interviu taikomi tais atvejais, kai siekiama gauti vieno tipo informaciją iš kiekvieno respondento, todėl svarbu, kad klausimai būtų vienodai pateikti kiekvienam tiriamajam. Nagrinėjant gautą informaciją reikia lyginti atsakymus ir juos klasifikuoti. Griežtai formalizuoto interviu atlikimo metodika socialinių mokslų tyrimų metodologijoje yra tiksliai nustatyta. Toks interviu gali vykti tiesioginio susitikimo metu, telefonu, naudojant elektronines ir kitas priemones. Pagrindinis privalumas – tyrėjo gautus duomenis lengva užkoduoti ir atlikti jų statistinę analizę, todėl griežtai formalizuotas interviu labiau tinka pradedančiam tyrėjui, nes neformalizuotas yra sudėtingesnis.

Pagrindinis neformalizuoto (nestruktūruoto, nestandartizuoto) interviu privalumas – beveik visiška tyrėjo laisvė: jis spontaniškai interviu metu gali formuluoti klausimus, interpretuoti, atsižvelgdamas į situaciją ir išsikeltą tikslą. Taikant neformalųjį interviu tiriamasis netraktuojamas kaip statistinis vienetas, nesiekiama gauti vieno tipo informacijos: kiekvienas tiriamasis, atliekant tą patį tyrimą, gali pateikti skirtingą informaciją. Tokia neformalizuoto interviu laisvė leidžia tyrėjui patogiu būdu surinkti informatyvių duomenų. Bet čia glūdi ir šio interviu tipo trūkumas: kuo labiau interviu neformalizuotas, tuo sudėtingiau atlikti surinktų duomenų analizę.

Taikydamas neformalizuotą interviu tyrėjas gali lengviau suprasti tiriamąją problemą, atskleisti visiškai netikėtus ir iš anksto nenumatytus tiriamos problemos aspektus.

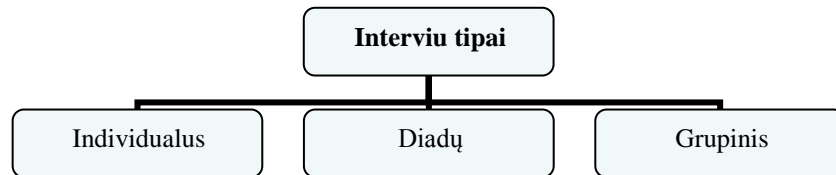
Vis dėlto dauguma interviu nepriskirtini kraštutinėms kategorijoms: griežtai formalizuotų (kai visi klausimai ir atsakymų variantai numatomi iš anksto) arba visiškai neformalizuotų (kai visus klausimus tyrėjas sugalvoja spontaniškai interviu metu). Yra tokių interviu, kai keli klausimai numatomi iš anksto, o kiti (dauguma) kyla spontaniškai.

kai – interviu metu. Kartais iš anksto numatomi visi standartiniai klausimai, bet nenumatomi atsakymai. Kaip šiuos interviu vadinti? Kuriam tipui priskirti? Jie nėra griežtai formalizuoti (struktūruoti, standartizuoti), bet ir nėra visiškai neformalizuoti, nestruktūruoti ar nestandartizuoti. Kai kurie metodologai juos vadina iš dalies struktūruotais (iš dalies standartizuotais) interviu.

Mokslininkai (pvz., Frechtling, Sharp, 1997; Belanovskij, 2001) visus neformalizuotus interviu vadina giluminiais, nes nepaisant tyrėjo klausimų formalizavimo (struktūravimo) laipsnio jais siekiama kruopščiai ištirti nuomones, požiūrius, patirtis.

Interviu tipologija, atsižvelgiant į informantų skaičių

Visus interviu galima suskirstyti į tipus, remiantis interviu dalyvaujančių informantų skaičiumi (6 pav.).

6 pav. **Interviu tipologija, atsižvelgiant į informantų skaičių**

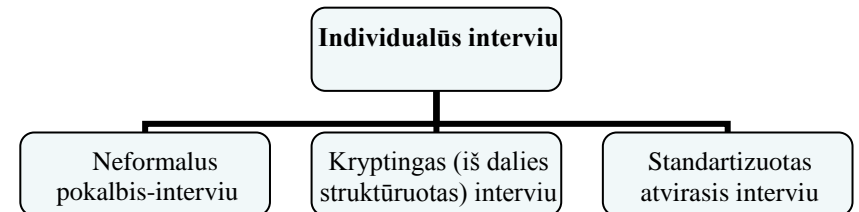
Kai informantas yra vienas, interviu yra individualus. Jei informantai du – diadų interviu. Kai trys ir daugiau informantų – grupinis interviu.

Individualūs ir grupiniai interviu detalčiau aptariami kituose poskyriuose.

Kokybiniuose tyrimuose taikomų individualių interviu tipologija

Daugelis mokslininkų remiasi M. Patton (1990) idėja, kad visi kokybiniuose tyrimuose taikomi individualūs interviu gali būti skirstomi į tris dideles grupes, atsižvelgiant į tai, kiek yra struktūruoti (7 pav.):

- ✓ neformalus pokalbiai – interviu (angl. *informal conversational interview*);
- ✓ kryptingi interviu (angl. *interview guide approach*);
- ✓ standartizuoti atvirieji interviu (angl. *standardized open-ended interview*).

7 pav. **Kokybiniuose tyrimuose taikomų individualių interviu tipai**

Šiuos interviu sieja tai, kad informantų atsakymai yra laisvi, neribojami pasiūlytų atsakymų variantų. Neformalaus pokalbio-interviu metu tyrėjas iš anksto numato tik pokalbio temą, kryptingo interviu metu – tik pagrindinius klausimus, o standartizuoto atvirojo interviu metu – visus klausimus (nuo standartizuoto uždarojo interviu skiriasi tuo, kad nepateikiami galimi atsakymai).

Neformalus pokalbis-interviu vyksta spontaniškai tyrimo metu, informantas gali net nežinoti, kad iš jo imamas interviu. Tyrėjas klausinėja to, kas jam aktualu tiriamo klausimo kontekste. Klausimai ir temos iš anksto nenumatomi. Pagrindinis šio interviu tipo privalumas – interviu individualizavimas ir tiesioginis ryšys su informantu. Toks individualizavimas gali lemti visiškai netikėtų įžvalgų apie tiriamą reiškinį. Trūkumas: duomenys renkami iš skirtingų informantų, nesilaikant jokios sistemos, todėl yra nesistemiški ir neišsamūs. Šių interviu analizė yra sudėtinga ir atima daug laiko.

Kryptingas (dar vadinamas iš dalies struktūruotu) interviu priimtinausias atliekant kokybinius tyrimus. Tyrėjas iš anksto numato temas arba problemas, kurias aptars interviu metu, bet „neprisiriša“ prie klausimų tvarkos ar numatytų pasakyti žodžių, laisvai juos keičia vie-

tomis, užduoda papildomų klausimų. Kai kurie mokslininkai šį interviu dar vadina iš dalies struktūruotu. Pagrindinis privalumas: interviu gaunama išsamesnių, susistemintų duomenų, lyginant su neformaliu pokalbiu-interviu, o pats interviu lieka neformalus, vyksta pokalbio forma. Tyrėjui šiuo atveju svarbus gebėjimas išklausti (angl. *probe* – „(iš)tirti, išsiteirauti, išgauti [klausinėjant]“), kuris padeda gauti iš informantų išsamią informaciją. Šio tipo interviu trūkumas gali išryškėti tik tada, kai siekiama nenukrypti nuo numatytos temos, kitaip tariant, kalbantis tik ta tema, kuri iš anksto numatyta, gali neiškilti kitų svarbių temų. Nors šiuo interviu galima surinkti sistemingų duomenų, dėl klausimų ir atsakymų įvairovės juos gana sudėtinga analizuoti.

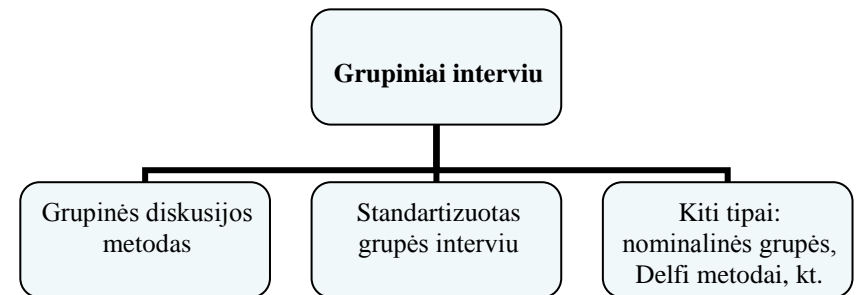
Standartizuoto atvirojo interviu metu tyrėjas griežtai laikosi taisyklių, negali keisti nei klausimų, nei žodžių tvarkos. Nepaisant tokio labiau kiekybiniais tyrimams būdingo griežtumo, šis interviu laikomas kokybiniu, nes informantų atsakymai yra atviri. Jis yra pats veiksmingiausias, kai siekiama sumažinti tiriamųjų šališkumą ir dirba keli apklausos atlikėjai; kai siekiama palyginti informantų atsakymus; kai tyrėjai yra nepatyrę arba kai tyrimo metu gautų duomenų analizei skiriama mažai laiko ir pinigų. Pagrindinis trūkumas: tyrėjas nelabai gali atsižvelgti į konkrečius informanto poreikius ir nėra garantuotas, kad klausimai apima galimus kiekvieno informanto atsakymus.

Kokybiniuose tyrimuose taikomų grupinių interviu tipologija

Kokybiniuose tyrimuose taikomi keli grupinio interviu tipai (8 pav.), dažniausiai – grupinės diskusijos metodas. Nors gana retai, taikomi ir kiti grupinio interviu metodai, pvz.: nominalinių grupių, Delfi metodai, standartizuoti grupės interviu.

Grupinės diskusijos metodas – tai toks giluminio interviu metodas, kuriame dalyvauja 7–12 tarpusavyje sąveikaujančių informantų, kurie sutelkia dėmesį į visiems rūpimą problemą. Šios grupės darbe ypač svarbi informantų patirtis, interesai, nuostatos, požiūriai ir nuomonės, išryškėjantys grupei dinamiškai bendraujant: šiuo atveju gaunama to-

kių duomenų, kurių nebūtų įmanoma surinkti, jei grupėje nevyktų interakcija. Nuo paprasto grupinio interviu, grupinės diskusijos metodas skiriasi tuo, kad grupės darbui vadovauja vedėjas, skatinantis jos narius diskutuoti: kiekvienas skatinamas išsakyti savo nuomonę tiriamuoju klausimu, kelti klausimus ir atsakyti į kitų grupės narių klausimus. Informantai dirbti grupėje atrenkami pagal pasirinktą bendrą požymį (sociodemografinę charakteristiką, bendrą patirtį, bendrus interesus ir pan.), todėl grupė tam tikru požiūriu (požiūriais) yra homogeniška.

8 pav. Kokybiniuose tyrimuose taikomų grupinių interviu tipai

Nominalinės grupės metodas – tai giluminio interviu metodas, atsiradęs kaip grupinio interviu atmaina, suvokus, kad grupinio aptarimo metu, svarstant sudėtingas problemas, informantams sunku susivokti ir pateikti savo idėjų. Be to, svarstant kai kurias problemas būtinas išankstinis pasirengimas, įsigilinimas. Todėl nominalinės grupės metodą taikantis tyrėjas paprašo kiekvieno informanto iš anksto (iki grupės susitikimo) apmąstyti pasiūlytą problemą ir parengti atsakymus į probleminius klausimus. Susirinkę į grupę informantai pristato savo idėjas.

Delfų grupės sudarytos iš individualiai dirbančių ekspertų, kurie vienas kito nemato ir apie vienas kito dalyvavimą tyrime nežino. Tyrėjas suformuluoja ekspertams probleminius klausimus ir surenka atsakymus. Tai gali būti kartojama tol, kol pasiekiamas sutarimas svars-

tomu klausimu. Šis metodas yra brangus, todėl taikomas tik ypač svarbioms problemoms tyrinėti. Pagrindinis privalumas – apibendrinamos labai skirtingos nuomonės.

Atliekant kokybinius tyrimus dažniausiai taikomi du interviu tipai: individualus giluminis interviu ir grupinės diskusijos metodas. Toliau aptariama šių metodų esmė, jų taikymo metodologiniai aspektai.

2.1.2. Individualus giluminis (angl. *in-depth*) interviu

Individualaus giluminio interviu samprata

Šis interviu apibrėžiamas kaip įgudusio tyrėjo ir informanto dialogas, siekiant gauti svarbios ir detalios informacijos, kurią galima būtų nagrinėti (Lofland, Lofland, 1995). Tai geriausia padaryti informantui ir tyrėjui tiesiogiai bendraujant susitikimo metu. Kaip alternatyva susitikimui, interviu gali vykti telefonu, kompiuterių tinklais ir kitomis ryšio priemonėmis.

Anot M. Patton (1990), tyrėjas yra dėmesingas klausytojas, suteikiantis procesui nuoširdaus bendravimo – pokalbio – formą. Vis dėlto interviu nuo nuoširdaus pokalbio skiriasi tuo, kad juo nesiekama abipusės komunikacijos ir dalijimosi patirtimi. Tyrėjo užduotis – skatinti informantą išsakyti, pasidalinti patirtimi, o ne pačiam kalbėti ar dalytis savo patirtimi.

R. Berry (1999) individualų giluminį interviu apibrėžia kaip interviu, kurį tyrėjas pasitelkia siekdamas gauti informacijos, kuri padėtų jam visapusiškai suprasti informanto požiūrį arba situaciją ir rasti naujų įdomių tyrimų sričių.

Skiriamasis individualaus giluminio interviu bruožas – išklausinėjimas (angl. *probe*) ir atvirieji klausimai (Frechtling, Sharp, 1997).

S. A. Belanovskio (Белановский, 2001b) teigimu, racionalu individualų giluminį interviu vykdyti dviem etapais: 1) žvalgomasis interviu; 2) sisteminis. Žvalgomajame etape tyrėjas renka bendruosius duomenis apie tiriamą objektą, jo sandarą, funkcines bėdas. Šiuo atveju, taikant tikslinės kritinių atvejų atrankos metodą, pasitelkiami raktiniai informantai (angl. *key informants*), kurie yra lengviausiai priei-

nami, noriai bendradarbiauja ir suteikia daug vertingos informacijos. Renkant iš jų informaciją visiškai pakanka nestruktūruoto interviu (neformalaus pokalbio-interviu). Remdamasis pirmojo etapo rezultatais tyrėjas planuoja antrojo tyrimo etapo imtį ir priima sprendimą dėl kitų informantų įtraukimo į tyrimą. Be to, pirmojo etapo rezultatai padeda įsigilinti į tiriamą problemą ir sudaryti klausimyną, kuris gali būti naudojamas antrajame etape.

Metodo privalumai ir trūkumai

Interviu sėkmė labiausiai priklauso nuo tyrėjo: jo gebėjimo informantą klausinėti ir jį išgirsti (Frechtling, Sharp, 1997). Interviu vykdymo įgūdžių neturėjimas, netikslios klausimų formuluotės, menkas tiriamo klausimo išmanymas gali lemti tai, kad interviu bus surinkta mažai naudingų duomenų. Geriausiai sekasi tiems tyrėjams, kurie yra subtilūs, empatiški, geba sukurti geranorišką aplinką, kurioje informantai patogiai jaučiasi.

J. Frechtling ir L. Sharp (1997) nurodo šiuos giluminio interviu privalumus:

- ✓ galima surinkti daug naudingos informacijos, sužinoti svarbių detalių, kas dažnai nulemia ir naujas įžvalgas;
- ✓ vizualus kontaktas su respondentu;
- ✓ galimybė kruopščiai ištirti problemą;
- ✓ matomi ne tik kognityviniai, bet ir emociniai atsakymų aspektai;
- ✓ tyrėjas gali paaiškinti savo klausimus, kas padidina tikimybę išgirsti naudingos informacijos;
- ✓ tyrėjas gali lanksčiai vykdyti interviu su išskirtiniais žmonėmis arba ypatingomis aplinkybėmis.

Individualaus giluminio interviu trūkumus lemia nepakankama tyrėjo kompetencija imti interviu, tyrėjo šališkumas, sąmoningas ar nesąmoningas informantų pateikiamos informacijos iškraipymas, finansinių ir laiko išteklių stoka (brangus ir daug laiko užimantis metodas),

interview lankstumas (bet gaunami duomenys yra nenuoseklūs), gautų duomenų transkribavimas ir analizės atlikimo sudėtingumas.

Metodo taikymo ypatumai iki sesijos

Sesija – tiesioginis tyrėjo ir informanto kontaktas, kai imamas ir duodamas interviu. Rengdamasis giluminiame interviu iki sesijos tyrėjas turi apmąstyti, kaip jį atlikti, numatyti kai kuriuos organizacinius darbus. Pirmiausia būtina suformuluoti interviu tikslą ir numatyti klausimus.

Kiek klausimų turėtų būti klausimyne? Vienareikšmiškai atsakyti neįmanoma. Viskas priklauso nuo situacijos. Kuo geriau tyrėjas su tiriamąja problema susipažinęs, tuo lengviau jam sudaryti detalų ir logišką klausimyną. Jei informacijos turi mažai, detalų klausimyną sudaryti sunkiau. Vis dėlto būtų klaidinga manyti, kad reikia stengtis dirbtinai sudaryti kuo detalesnį klausimyną. Nesiremdamas išankstiniu žinojimu, tyrėjas gali padaryti daug žalos. Metodologiniu požiūriu, geriau mažiau klausimų, negu daug, bet nepagrįstų.

Metodologinėje literatūroje (pvz., Frechtling, Sharp, 1997) nurodoma, kad iš anksto numatyti keli giluminio interviu klausimai jį labiau susistemina, interviu būna išsamesnis.

Individualaus giluminio interviu atveju klausimynas netraktuojamas kaip dokumentas, kurio negalima keisti. Kitaip yra atliekant kiekybinį tyrimą – čia klausimynas yra dokumentas, kuris pateikiamas visiems respondentams be jokių pakeitimų: beprasmiška būtų respondentams pateikti skirtingus klausimynus, nes nebebūtų įmanoma atlikti statistinės duomenų analizės. Taikant kokybiniame tyrime individualaus giluminio interviu metodą net rekomenduojama klausimyną detalizuoti laipsniškai: rengdamasis kitam interviu tyrėjas vis labiau detalizuoja klausimyną, remdamasis ankstesniais interviu gauta informacija. Gali būti, kad vieno tyrimo metu tyrėjas panaudos kelis klausimynus, kiekvienas kurių atsirado detalizuojant prieš tai taikytą.

Interviu klausimynai ir kitais aspektais skiriasi nuo taikomų apklausose. Pastaruosiuose struktūrinis vienetas yra klausimas arba klau-

simų grupė. Individualiame giluminiame interviu, jei jis bent šiek tiek struktūruotas, struktūrinis vienetas yra tema. Taigi interviu klausimyno pagrindas yra temos, kurias tyrėjas siekia išsiaiškinti. Temų formuluotės gali būti vien tik teiginių, vien tik klausimų arba mišrios – teiginių ir klausimų – formos.

Nusistatęs interviu tikslą ir numatęs tyrimo klausimus, tyrėjas imasi organizacinių darbų, kad pritrauktų informantus: pasirenka informantus, jei reikia, iš anksto apie juos surenka duomenis, suderina su jais interviu laiką, vietą, interviu trukmę, eigą, supažindina su tyrimo etikos principais ir juos suderina, aptaria informantui kilusius klausimus.

Susitarti dėl interviu galima keliais būdais. Populiariausia tartinis telefonu. Tyrėjas prisistato pats ir pristato organizaciją, kuriai atstovauja, supažindina su tyrimo tikslu, pateikia savo prašymą, susitaria dėl susitikimo laiko ir vietos. Kartais galima susitarti ir tiesiogiai (atsitiktinai) susitikus. Nepriimtina veržtis į potencialaus informanto kabinetą ar namus, siekiant gauti sutikimą duoti interviu. Paprašyti sutikimo galima ir raštu. Tokiu atveju prašymas turi būti glaustas, tokio pat turinio, kaip ir žodinio susitarimo.

Informantų imtis atliekant kokybinius tyrimus labiausiai priklauso nuo tyrimo tikslo ir duomenų rinkimo metodo. Individualus giluminis interviu šiuo požiūriu turi tam tikrų niuansų. Metodologinėje literatūroje (Белановский, 2001) nurodoma, kad tiriant vienerūšę populiaciją tipišku individualiu giluminiu interviu, pakanka iki 20 informantų. Jeigu tyrimui pasirinktas minėtas informantų skaičius, pageidautina, kad jie būtų atrenkami, taikant maksimaliai įvairių variantų atranką. Todėl, autoriaus teigimu, tyrimui kartais tikslinga pasirinkti:

- ✓ jauną vyrą (iki 25 metų);
- ✓ jauną moterį;
- ✓ vidutinio amžiaus vyrą (25–60 metų);
- ✓ vidutinio amžiaus moterį;
- ✓ vyresnio amžiaus vyrą (vyresnį kaip 60 metų);
- ✓ vyresnio amžiaus moterį.

Gali būti svarbios ir kitos informantų charakteristikos, į ką būtina atsižvelgti pasirenkant informantus. Tai:

- ✓ informantų gyvenamoji vieta (miesto/kaimo gyventojai);
- ✓ priklausomybė etninei grupei;
- ✓ užsienio kalbų mokėjimas;
- ✓ išpažįstama religija;
- ✓ materialinis ir socialinis statusas;
- ✓ išsilavinimas ir kt.

Planuojant interviu laiką reikia apsvarstyti kelis klausimus: kada interviu pradėti ir kiek laiko jis turėtų trukti?

Pagrįstų rekomendacijų dėl tyrimo laiko metodologinėje literatūroje nėra. Remiantis S. A. Belanovskiu (Белановский, 2001b), interviu pradžios laiko veiksnys iki šiol neakcentuotas, nes kol kas nėra jokių patikimų duomenų, kada interviu geriau būtų atlikti – dieną, ryte ar vakare. Daug svarbesnis interviu laiko su informanto ir paties tyrėjo užimtumu suderinimas, t. y. laiko patogumo veiksnys. Geriausia interviu atlikti, kai informantas ir tyrėjas randa abiem pusėms patogų laiką, kad nereikėtų skubėti, niekas netrukdytų, nebūtų pavargę. Suprantama, sunku tikėtis kokybiško interviu, jeigu pats tyrėjas arba informantas prieš tai turėjo atlikti sudėtingą darbą, tik grįžo iš komandiruotės ar skuba atlikti kitą neatidėliotiną darbą, apie kurį nuolat mąsto. Interviu nereikėtų atlikti ir tada, jei informantas tuo metu dar kažką veikia (pvz., prižiūri vaiką, tvarko namus, stebi kitų darbą ir pan.), nes tai jį blaško, neleidžia susikaupti, dėl ko interviu gaunami duomenys yra nelabai kokybiški.

Kiek laiko interviu turėtų trukti? Metodologinėje literatūroje (žr. Белановский, 2001b) nurodoma, kad tipiškas giluminis interviu trunka nuo 40 minučių iki dviejų valandų. Kartais gali pakakti ir labai trumpo – 10–15 minučių interviu, jeigu tyrėjui reikia gauti nedaug labai savitos informacijos. Gali nutikti, kad giluminis interviu su tuo pačiu žmogumi vykdomas ne vieną, o kelis kartus. Taigi paskutinį kartą gali prireikti tik 10–15 minučių patikslinti kai kurias detales. Kita vertus, trumpas interviu gali rodyti, kad interviu nepavyko: gal-

būt tyrėjui nepavyko prakalbinti informanto ar įveikti jo pasipriešinimo. Galimi atvejai, kai interviu laikas pailgėja iki 3–4 valandų: jeigu tyrėjas ir informantas taip susidomėję aptariama tema, kad nenori interviu baigti, tokia trukmė pateisinama; nepateisinama tada, jei tyrėjas naudoja spaudimą ir dirbtinai tęsia interviu laiką.

Čia būtina aptarti ir susitarimo dėl interviu trukmės klausimą. Tariantis dėl interviu informantas paprastai nori žinoti, kiek jis truks. Tyrėjas negali iš anksto tiksliai numatyti trukmės, nes tai priklauso nuo informanto susidomėjimo interviu, jo noro išsikalbėti, paties tyrėjo sugebėjimo informantą sudominti, įvairių aplinkos veiksnių. Todėl informantui galima paminėti tik numatomą trukmę (pvz., ketinama kalbėtis maždaug vieną valandą). Kitas klausimas, kaip elgtis minėtai valandai pasibaigus? Suprantama, daug kas priklauso nuo aplinkybių. Jeigu informantas prisimena, kad buvo tartasi dėl valandos interviu, pasibaigus šiam laikui gali priminti susitarimą ir inicijuoti baigti interviu. O jeigu pamiršo apie susitarimą, ar verta jam priminti? Žinoma, tyrėjas gali priminti apie susitarimą ir atsiklausti dėl tolesnės interviu eigos (nutraukti ar tęsti). Kita vertus, toks tyrėjo veiksmas gali paskatinti nutraukti interviu, nes informantui gali susidaryti įspūdis, kad jis skuba ir norėtų interviu baigti. Taigi tyrėjas sprendimą turėtų priimti atsižvelgdamas į situaciją. Jei informantas yra tiek susidomėjęs interviu, kad apie susitarimą pamiršo, tyrėjui gal ir nevertėtų priminti, jog sutarta valanda jau baigėsi, ir tęsti interviu.

Ne mažiau svarbus ir interviu atlikimo vietos klausimas. Interviu palanki aplinka – rami patalpa, kurioje nėra pašalinių žmonių (nebent tyrėjo asistentas), galinčių trukdyti informantui, interviu metu jam nereikia atlikti dar ir profesinių ar šeimyninių pareigų, žodžiu, kur informantas galėtų laisvai jaustis. Informanto kabinetas, jeigu tai vadovas, kuriam nuolat skambina, eina interesantai, – netinkama vieta vykdyti interviu. Bet jei informanto kabinete ramu ir jis retai kitų lankomas, gali tiktai interviu. Bet kuriuo atveju tyrėjui vykstant pas informantą, jis turėtų iš anksto paprašyti, kad interviu vyktų ramioje vietoje, kur jiems niekas netrukdytų ir nebūtų pašalinių asmenų. Nors ši

taisyklė atrodo gana paprasta, jos ne visada laikomasi. Tyrimai rodo (žr. Белановский, 2001b), kad beveik pusė giluminių interviu vyksta patalpose, kur yra pašalinių asmenų, kurie dažnai įsitraukia į pokalbį ir informantui trukdo.

Jeigu interviu su informantais vykdomas jų organizacijose, būtina gauti tų organizacijų vadovų sutikimą atlikti tyrimą ir paprašyti jų tarpininkauti.

Tyrėjas turi iš anksto apmąstyti interviu metu gautų duomenų fiksavimo būdą ir tai suderinti su informantu. Individualaus giluminio interviu metu gautus duomenis galima įrašyti į garso arba vaizdo diską, bet šiuo atveju būtina gauti informanto sutikimą. Kaip alternatyvus ar papildomas būdas naudojamas užrašymas ranka.

Interviu fiksavimo būdas yra svarbus, nes užfiksuoti duomenys bus analizuojami. Jeigu fiksuojant interviu dalis informacijos bus prarasta, ta informacija nebus panaudota ir atliekant analizę. Tai, suprantama, gali lemti mažesnę tyrimo vidinį validumą (angl. *credibility*). Tiksliausias duomenų fiksavimo būdas – įrašymas garso ar vaizdo technika; netiksliausias – paties tyrėjo užrašai.

Pateikiame tris požiūrius, kaip vertinamas interviu metu gautų duomenų fiksavimas (Frechtling, Sharp, 1997):

- ✓ interviu įrašomas į garso juostą, iš jos transkribuojamas, t. y. užrašomas;
- ✓ interviu įrašomas į garso juostą, bet interviu metu išsakytas mintis tyrėjas fiksuoja ir raštu; interviu netranskribuojamas, tyrėjas nagrinėja savo įrašus, prireikus, klausosi garso įrašo;
- ✓ interviu į garso juostą neįrašinėjamas, klausimus ir atsakymus užrašo ranka pats tyrėjas su padėjėju(-ais).

Pirmuoju atveju tyrėjas visą interviu įrašo į garso juostą, tada atidžiai klausosi įrašo ir užrašo viską, kas buvo pasakyta. Toks interviu teksto transkribavimas apima pažodinį informantų pasisakymų citavimą. Be to, interviu metu, nors ir daromas garso įrašas, tyrėjas žymisi pastabas apie interviu eigą, informanto pasisakymus, aprašo informanto savybes, kalbos ypatumus, savo pastebėjimus dėl nuotaikų ir kitų

interviu detalių. Šie užrašai praverčia ir tada, kai norima atkurti informanto pasisakymus, kurie prastai įsirašė į garso juostą ir sunku juos išgirsti klausantis garso įrašo. Šis fiksavimo būdas rekomenduojamas tada, kai tyrėjas turi pakankamai laiko tyrimui atlikti ir yra svarbi tiksliai informantų pasisakymų analizė. Pagrindinis privalumas – gaunamų duomenų išsamumas. Kita vertus, pats tyrėjas interviu metu gali atidžiai klausytis informantų pasisakymų, sutelkti dėmesį į interviu turinį. Trūkumas: tyrėjui reikia daug laiko ir kitų išteklių, kad galėtų transkribuoti į garso juostą įrašytą interviu tekstą. Būtina turėti omenyje, kad įrašinėjimas į garso juostą kai kuriuos informantus veikia neigiamai (pradedantieji tyrėjai šį faktą kartais pervertina). Pasirinkęs šį interviu gautų duomenų fiksavimo būdą, tyrėjas turi gauti informanto sutikimą įrašinėti interviu į garso juostą, informuoti jį apie konfidencialumą ir kitus etinių problemų sprendimo būdus. Be abejo, jis turi mokėti naudotis garso įrašymo technika, kad pradedant įrašą nereikėtų blaškytis dėl laidų, įjungimo, elementų pakrovimo ir kt. Prieš įrašinėdamas tyrėjas turi patikrinti, ar garso įrašymo aparatūra veikia, o įrašo metu stebėti, ar įrašas nenutrūko. Naudojant garso įrašymo techniką rekomenduojama siekti aukštos įrašų kokybės. Šiuo atveju iš dalies pasiteisina kokybiškos technikos naudojimas: nevertėtų naudotis pigiais prietaisais (diktofonais, mikrofonais ir pan.), kurių veikimo garantijos yra labai menkos.

Antruoju atveju tyrėjas nesureikšmina pažodinio interviu fiksavimo, nors jis ir įrašinėjamas į garso juostą. Šiuo atveju akcentuotinos interviu metu daromos pastabos, kurias užrašinėja pats tyrėjas ir/ar jo padėjėjas. Atlikęs interviu, tyrėjas ku anksčiau turi išklausyti interviu garso įrašą, jį patikrinti ir, prireikus, papildyti savo ir/ar padėjėjo pastabas. Toks interviu metu gautų duomenų fiksavimas yra priimtinas, jeigu tyrėjo laiko ir kiti ištekliai yra riboti, būtina greitai parengti tyrimo ataskaitą, jei interviu siekta grįžtamojo ryšio iš tiriamųjų. Šis interviu fiksavimo būdas turi daug privalumų ir sutaupo laiko. Trūkumų gali išryškėti, jei tyrėjas nesugeba išlikti nešališkas.

Trečiuoju atveju interviu garso įrašas neatliekamas – tyrėjas pats (jeigu įmanoma, kartu su padėjėjais) stengiasi kuo kruopščiau užrašyti visus informantų pasisakymus, fiksuoti interviu eigą. Klausytis ir rašyti vienu metu yra sudėtinga, todėl nerealu užrašinėti visus sakinius. Galima užrašyti tik tam tikras frazes, raktinius žodžius. Taip pat galima paprašyti informanto luktelėti, kol tyrėjas užrašys jo mintį (to nereikėtų bijoti, nes informantai paprastai yra supratingi). Svarbu atlikti interviu iškart, kol nepamiršo, susikoncentruoti ir papildyti savo ir padėjėjų užrašus. Jeigu tyrėjas dirbo su padėjėjais, interviu tekstą reikėtų atkurti kartu. Jeigu tyrėjas arba jo padėjėjas(-ai) interviu tekstus užrašinėja ranka, siūloma laikytis šios taisyklės: atspausdinus tekstą, tyrėjas interviu dalyviams turi pateikti jį susipažinti, tada pakoreguoti, papildyti ir galutinai suderinti. Interviu tekstas visada turi būti tyrėjo ir informanto suderintas, nes tai yra jų bendras produktas. Šis būdas leidžia padidinti tyrimo išvadų vidinį validumą. Jei tyrėjas yra patyręs, jis gali gana sėkmingai užrašyti ir iš atminties atkurti interviu tekstus. S. A. Belanovskio (Белановский, 2001b) teigimu, tyrėjas gali gana tiksliai atkurti interviu tekstą nuo jo nenukrypdamas. Jeigu klausėjas yra samdomas, gautų duomenų kokybė bus prastesnė, nes jis nėra taip suinteresuotas, kaip tyrėjas, daug minčių neužfiksuoja ir jų galutinai parengti interviu tekstai būna gana trumpi. Tiesa, jeigu garso įrašymo technika nenaudojama, neatmetama galimybė samdyti stenografistą, tik šiuo atveju tyrimas gerokai pabrangs. Aptartasis interviu gaunamų duomenų fiksavimo būdas gali būti priimtinas tada, kai tyrimo rezultatų reikia labai greitai, o klausimai yra gana paprasti. Jeigu tyrimo problema sudėtinga, tyrėjas turėtų būti labai patyręs, kad galėtų ranka tiksliai užrašyti tiriamųjų pasisakymus.

Metodo taikymo ypatumai sesijos metu

Sesija prasideda įžanga. Tyrėjas pasisveikina, prisistato ir pristato savo padėjėjus (jeigu jų yra), padėkoja, kad informantai sutiko duoti interviu, informuoja, kad įsipareigoja laikytis tyrimo etikos taisyklių ir gauna formalų sutikimą dalyvauti tyrime (jei dar nebuvo gavęs), pra-

neša apie planuojamą interviu trukmę, pateikia interviu temą, paaiškina, ko tikisi iš informanto.

Individualaus giluminio interviu pabaigoje tyrėjas informanto turi paklausti, ar šis nenorėtų papildyti savo pasisakymo tiriamos problemos klausimu. Išklausęs atsakymą turi padėkoti už interviu ir atsisveikinti.

Individualaus giluminio interviu metu tyrėjo ir informanto santykiai yra ypač svarbūs, todėl tyrėjas turi stengtis užmegzti glaudų ryšį ir jį palaikyti visos sesijos metu.

L. Gorden (1987) nustatė, kurie veiksniai turi įtakos tyrėjo santykiams su informantu. Vieni jų padeda bendrauti ir palaikyti glaudų santykį interviu metu, kiti – trukdo. Tyrėjas jau pirmosiomis interviu minutėmis turėtų stengtis įveikti trukdančius veiksnius, kurie beveik visada vyrauja interviu pradžioje. Jeigu pavyksta pralaužti ledus ir minėtus veiksnius pašalinti arba bent jau susilpninti jų poveikį, pradeda veikti teigiami veiksniai.

Teigiami glaudų santykį palaikantys veiksniai, anot L. Gorden (1987), yra aštuoni:

- ✓ Siekis pateisinti lūkesčius. Kiekvienas informantas, jeigu jau sutiko duoti interviu, suvokia tyrėjo lūkesčius ir stengiasi juos patenkinti. Todėl tyrėjas turėtų informantui aiškiai perteikti savo lūkesčius, interviu svarbą verbaliniais ir neverbaliniais ženklais.
- ✓ Pripažinimo ir pritarimo reikmė. Kaip ir kiekvienas žmogus, informantas jaučia pripažinimo ir pritarimo poreikį. Todėl tyrėjas verbaliniais ir neverbaliniais ženklais turėtų parodyti, kad pripažįsta ir pritaria: pagirti informanto kompetenciją, nuoširdžiai klausytis jo pasisakymų ir pan.
- ✓ Informantų altruizmas. Dažniausiai informantai interviu dalyvauja nesitikėdami užmokesčio, vien tik altruistiniais sumetimais. Neretai informantai dalijasi net labai skausmingais išgyvenimais, tikėdami, kad padės mokslininkams atskleisti svarbių faktų, kurie pasitarnaus kitiems žmonėms.

- ✓ Užuojautos reikmė. Žmonėms kartais būtina išsipasakoti, ieškant užuojautos ir siekiant pateisinti savo poelgius. Paprastai išsipasakojama giminėms ar draugams. Tyrėjas taip pat gali tapti klausytoju, kuris vietoj artimųjų padeda informantui patenkinti minėtą reikmę.
- ✓ Naujos patirties siekis. Neretai informantai interviu vertina kaip naują patirtį, net kaip prestižinį dalyką. Informantui gali būti malonu, kad būtent į jį tyrėjas atkreipė dėmesį, kas teigiamai veikia jo dalyvavimo interviu motyvaciją.
- ✓ Katarsis. Neretai, jei interviu tema yra jautri, išsikalbėjęs informantas gali atsikratyti emocinės įtampos, t. y. patirti katarsį. To nepavyksta pasiekti, jei tyrėjas yra per daug santūrus, nerodo emocijų.
- ✓ Prasmės paieškos reikmė. Pokalbis su tyrėju neretai padeda informantams permąstyti savo įsitikinimus, vertybes, rasti naujų prasmų.
- ✓ Išoriniai stimulai. Kuo silpnesnė informanto vidinė motyvacija dalyvauti tyrime, tuo svarbiau pasitelkti išorinę ir taikyti išorinius stimulus (pasiūlyti sumokėti už sugaištą laiką, padėti sprendžiant konkrečias tiriamojo problemas, kt.).

Kaip minėta, teigiami puikius santykius lemiantys veiksniai padeda tyrėjui užmegzti ir palaikyti ryšį su informantais. Bet pirmiausia tyrėjas turi tam pasiruošti ir pašalinti viską, kas trukdo bendrauti. Bendrauti, remiantis L. Gorden (1987) ir S. A. Belanovskiu (Белановский, 2001b), trukdo šie veiksniai:

- ✓ Grėsmė „aš vaizdui“. Informantai, ypač interviu pradžioje, dažnai nerimauja, nes interviu metu išsakytos mintys gali pakentėti. Viena vertus, nerimas yra psichologinio pobūdžio (bijomasi tyrėjo ar aplinkinių smerkimo, informacijai nutekėjus). Kita vertus, tai gali turėti įtakos jo socialiniam statusui (jeigu būtų paviešinta informanto pateikta konfidenciali informacija apie organizaciją). Todėl tiriamieji dalį informacijos linkę nulyti, nuslėpti.

- ✓ Etiketetas. Informantai linkę pateikti tyrėjui tą informaciją, kuri jį džiugina, ir nuslėpti tą, kuri galėtų pakentėti jo pažįstamiems, draugams, draugiškiems kolegoms.
- ✓ Išgyvenimų vengimas. Informantai dažniausiai vengia dalytis labai skausmingais išgyvenimais, nes jiems nemalonu kalbėti apie tai, kas įvyko.
- ✓ Tyrimo tikslų menkavertiškumo suvokimas. Informantai vengia būti aktyvūs duodami interviu, kurio tikslai jiems atrodo nesvarbūs.
- ✓ Neaktuali tyrimo problema. Jeigu informantui aptariama problema neįdomi, jis nenoriai dalyvaus interviu ir atsainiai atsakinės į klausimus.
- ✓ Tyrėjo nepatikimumas. Informantai nenoriai duoda interviu tyrėjams, kurie nekelia jų pasitikėjimo. Visiems informantams nepasitikėjimą kelia netvarkingai, pernelyg laisvai arba labai madingai apsirengę tyrėjai. Todėl tyrėjo apranga turi būti tvarkinga, dalykinio stiliaus. Moterys turi būti saikingai pasidažiusios ir subtiliai pasipuošusios, dalykiškai susišukavusios. Vyresniems ir aukštą socialinį statusą užimantiems informantams pasitikėjimo nekelia labai jauni tyrėjai. Žemesnio socialinio statuso informantams – tyrėjai, kurie akivaizdžiai priklauso aukštesniam socialiniam sluoksniui (tokiais atvejais reikėtų maskuoti savo socialinį pranašumą). Pasitikėjimą kelia tyrėjo šypsena susitikimo metu, rankos paspaudimas, kvietimas jaustis patogiai.
- ✓ Nepasitikėjimas tyrimais. Kai kurie informantai yra nusiuteikę prieš mokslą ir mokslinius tyrimus, todėl mano, kad nepasirūpinę duoti giluminio interviu.

Individualaus giluminio interviu sėkmė labiausiai priklauso nuo tyrėjo pasirinktos klausinėjimo metodikos. G. Hitchcock ir D. Hughes (1989) pažymi, kad svarbiausia tyrėjui – mokėti formuluoti klausimus.

Remiantis M. Patton (1987), R. Berry (1999) ir kitų mokslininkų teiginiais apie klausinėjimo atliekant interviu metodikos tobulinimą, galima skirti šiuos pagrindinius veiksmingo klausinėjimo bruožus:

- ✓ klausti aiškiai;
- ✓ vienu metu užduoti tik vieną klausimą;
- ✓ pateikti atvirojo tipo klausimus, kad respondentas savais žodžiais galėtų pateikti nuomonę.
- ✓ iš pradžių reikėtų klausinėti apie veiksmus/ patirtį, tik tada klausti nuomonės, teirautis, ką informantas jaučia;
- ✓ laikytis nuoseklios klausimų sekos: nuo bendro – prie savito, nuo plataus – prie siauro;
- ✓ taikyti išklausinėjimo (angl. *probe*) metodiką;
- ✓ interpretuoti savo paklausimus, siekiant nustatyti, ar informantas suvokia klausimo esmę;
- ✓ vengti jautrių temų;
- ✓ „vadeles“ laikyti laisvai, bet kontroliuoti situaciją.

Pirmiausia tyrėjas turi mokėti reikšti savo mintis ir aiškiai užduoti klausimą. Žmonių gebėjimai reikšti mintis ir idėjas yra skirtingi, tai pasakytina ir apie tyrėjų klausinėjimą. Kuo aiškiau tyrėjas klausdamas išreiškia savo mintį, tuo didesnė tikimybė gauti kokybiškų duomenų. Bet tai, kas vienam aišku, kitam gali būti visiškai nesuprantama. Tyrėjas visada supranta, ko klausinėja informanto, ir linkęs manyti, kad klausia aiškiai. Tuo tarpu informantui klausimai gali būti nepakankamai aiškūs, net visai neaiškūs. Todėl tyrėjas turi klausti aiškiai ir pasitikrinti, ar informantas suprato taip, kaip norėta. Metodologinėje literatūroje pateikiama rekomendacijų, kaip formuluoti klausimus, kad jie būtų teisingai suprasti. Pvz., S. Kvale (1996) siūlo trumpus, aiškiai suformuluotus klausimus, vengiant žargono. Čia svarbu ne tik minties, bet ir artikuliacijos aiškumas.

Klausinėdamas tyrėjas vienu metu turi pateikti tik vieną klausimą. M. Patton (1987) pastebėjo, kad interviu metu tyrėjai dažnai linkę pateikti informantui iš karto kelis klausimus. Tai apsunkina padėtį, nes informantas nežino, nuo kurio pradėti, ir apskritai, į kurį atsakyti. Tada neretai atsakoma tik į vieną iš pateiktų klausimų, kiti būna pamiršti. Be to, vienu metu pateikus kelis klausimus sudėtingiau

atlikti duomenų analizę, nes neaišku, kaip traktuoti atsakymą: į kurį iš pateiktų klausimų buvo atsakyta.

Individualaus giluminio interviu metu tyrėjas pateikia atviruosius klausimus, kurie nesufleruoja informantui atsakymo. Pavyzdžiui, klausimas, „Ar Jūs manote, kad programos yra neveiksmingos?“, iš dalies pateikia ir atsakymą. Tai nėra atvirojo tipo klausimas. Atvirieji klausimai dažniausiai prasideda žodžiais: „Kaip Jūs manote (...)?“; „Kaip Jūs jautėtės (...)?“; „Ką Jūs darėte (...)?“; „Kokia Jūsų nuomonė (...)?“.

M. Patton (1987) teigimu, iš pradžių reikėtų klausinėti apie veiksmus / patirtį, tik tada klausti nuomonės, ką jaučia. Ši rekomendacija pagrįsta tuo, kad kalbėdamas apie savo veiksmus / patirtį, informantas lengviau prisimena tyrėją dominantį kontekstą, labiau įsigilina į temą. Tai padeda geriau suvokti savo jausmus ir išsakyti nuomonę. Todėl klausimai, kas ir kaip vyko, turi būti pateikiami prieš klausimus: „Kaip jūs tada jautėtės?“; „Kaip dabar tai vertinate?“.

Tyrėjams rekomenduojama taikyti „piltuvėlio“ (angl. *funneling*) techniką. Tai reiškia, kad pirmiausiai klausiama apie bendrus dalykus ir tik tada pereinama prie specialių. Kitaip tariant, laikomasi taisyklės: nuo bendro – prie savito, nuo plataus – prie siauro.

Ypač svarbus yra išklausinėjimas, kuris padeda gauti iš informanto išsamesnius atsakymus ir taip labiau įsigilinti į tiriamo objekto detales. Metodologai (Kvale, 1996; Berry, 1999) pateikia patarimų, kaip taikyti išklausinėjimo techniką:

- ✓ Pakartoti paskutinį teiginį klausiamąja forma.
- ✓ Paprieštarauti informantui ir taip paskatinti jį argumentuoti savo nuomonę.
- ✓ Suvaidinti, kad kažko nesupranta, kas paskatintų informantą detalizuoti atsakymą.
- ✓ Paprašyti pateikti pavyzdžių.
- ✓ Paprašyti įrodyti išsakytus teiginius.
- ✓ Sureaguoti į informanto atsakymą neverbaliniais ženklais (pvz., galvos linkčiojimu).

- ✓ Pagirti informantą, siekiant paskatinti jo detalų pasisakymą.
- ✓ Rodyti supratimą.
- ✓ Susieti informaciją, kurią tyrėjas išgirsta iš informanto, su tuo, ką nori sužinoti.
- ✓ Paklausti detalių: „Ar tai (...) buvo tai, ko Jūs tikėjotės?“, „Kaip Jūs tai jautėte?“, „Ar galite detaliau papasakoti apie tai, kas įvyko?“, „Anksčiau Jūs pasakojote apie (...)“, „Ar galite apie tai daugiau papasakoti?“.

Kartais tyrėjas turi interpretuoti savo paklausimus. Dažniausiai to prireikia susidariusi nuomonė, kad jo ir informanto supratimas kažkuriuo požiūriu skiriasi. Interpretuodamas savo supratimą ir prašydamas informanto interpretuoti savąjį, tyrėjas gali įvertinti, ar informanto ir jo supratimai sutampa. Jei tyrėjas ir informantas skirtingai traktuoja tą pačią sąvoką, sunku tikėtis, kad tyrėjas iš informanto gaus būtent tą informaciją, kurios jam reikia.

Patartina vengti jautrių temų, kurios informantą galėtų sutrikdyti, išprovokuoti jo gynybinę reakciją, skatinti pateikti klaidingą informaciją ar net nutraukti interviu.

Tyrėjas „vadeles“ turi laikyti laisvai: leisti informantui kalbėti taip, kaip jam norisi, leisti būti nenuosekliam. Vis dėlto tyrėjas turi kontroliuoti situaciją, nepamiršti, kokios informacijos iš informanto tikisi, todėl formuluoti klausimus, kurie padėtų atskleisti tyrimo problemą.

Giluminio interviu metodo taikymo ypatumai po sesijos

Po interviu sesijos tyrėjas pirmiausia patikrina, ar interviu įrašytas. Tada užsirašo, pasižymi reikiamus dalykus, pastebėjimus apie interviu eigą ir informantus. Kitame etape transkribuojami interviu metu įrašyti duomenys. Jeigu užrašinėta ranka, būtina kuo skubiau surašyti rišlų interviu tekstą, remiantis savo (ir savo padėjėjų, jeigu tokių būta) prisiminimais ir užrašais, pateikti informantui interviu tekstą susipažinti ir patvirtinti. Parengus tyrimo ataskaitą, siūloma pateikti informantams susipažinti visą ataskaitą arba jos dalį.

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Giluminio interviu metodo taikymo ABC

Prieš interviu

- ✓ Suformuluoti interviu tikslą.
- ✓ Pasirinkti interviu dalyvius, surinkti apie juos duomenis (jeigu to reikia).
- ✓ Jeigu interviu vykdomas su tiriamaisiais organizacijose, reikia gauti tų organizacijų vadovų sutikimą atlikti tyrimą ir prašyti tarpininkauti.
- ✓ Suderinti su kiekvienu dalyviu interviu vietą, laiką ir trukmę.
- ✓ Apmąstyti interviu formą ir eigą, aptarti tai su interviu dalyviu.
- ✓ Parengti interviu klausimyną (jeigu to reikia).
- ✓ Aptarti su interviu dalyviu, kaip bus užtikrinamas gautos informacijos konfidencialumas.
- ✓ Pateikti interviu dalyviui savo kontaktinius duomenis.
- ✓ Išaiškinti dalyviui kylančius klausimus.
- ✓ Apmąstyti, kaip bus įrašomas interviu, pasirengti įrašui.
- ✓ Gauti tiriamojo leidimą įrašinėti interviu.

Interviu metu

- ✓ Įžanga (pasisveikinti, prisistatyti, pristatyti savo padėjėjus, jeigu jų yra, padėkoti, kad sutiko duoti interviu, informuoti apie įsipareigojimus laikytis tyrimo etikos taisyklių ir gauti formalų sutikimą dalyvauti tyrime, informuoti apie planuojamą interviu trukmę, pranešti interviu temą, paaiškinti, ko tikimasi iš informanto).
- ✓ Užmegzti ryšį su respondentu ir įveikti jo pasipriešinimą.
- ✓ Klausinėti.
- ✓ Baigiant paklausti, ar respondentas dar norėtų pridurti ką nors prie to, ką yra apie tiriamą problemą pasakęs.
- ✓ Padėkoti už interviu, atsisveikinti.

Po interviu

- ✓ Patikrinti, ar interviu įrašytas.
- ✓ Pasižymėti pastebėjimus apie interviu.
- ✓ Transkribuoti gautus duomenis iš garso įrašo į rašytinį tekstą.
- ✓ Jeigu užrašinėta ranka, kuo skubiau surašyti rišlų interviu tekstą, atkuriant jį iš savo (ir savo padėjėjų, jeigu tokių buvo) atminties, remiantis užrašais.
- ✓ Pateikti tiriamajam interviu tekstą susipažinti ir patvirtinti (jeigu nebuvo daromas garso įrašas). Tai padės užtikrinti tyrimo vidinį validumą.
- ✓ Kai bus parengta tyrimo ataskaita, rekomenduojama pateikti tiriamiesiems glaustą jos variantą.

2.1.3. Grupinės diskusijos metodas (angl. *focus group*)

Grupinės diskusijos samprata

Grupinės diskusijos metodas priskiriamas prie grupinio interviu metodų, kurie taikomi, siekiant gauti kokybinių duomenų, atliekant kokybinius tyrimus. Šio metodo ištakos glūdi empirinėje sociologijoje ir eksperimentinėje psichologijoje. Dažniausiai taikomas rinkos ir medicinos srities tyrimuose. Kituose socialiniuose moksluose iki šiol mažai taikytas.

Metodologinėje literatūroje galima rasti įvairių grupinės diskusijos metodo apibūdinimų, kur akcentuojami tam tikri jos aspektai. Grupinės diskusijos metodas aiškinamas kaip:

- ✓ kokybinio tyrimo forma išsamiems aprašomiesiems duomenims rinkti mažose grupėse, kurių dalyviai sutinka sutelkti dėmesį į visus susirinkusiuosius dominančią temą (Wilkinson, Birmingham, 2003);
- ✓ giluminio interviu tipas, apimantis sąveiką mažoje (6–12) grupelėje žmonių, kuriems būdingos tos pačios charakteristikos ir kurie atsako į kitų grupės narių keliamus klausimus bei užduoda savus (Ehigie, Ehigie, 2005);
- ✓ grupinio interviu forma, bet grupinio interviu metodas remiasi tyrėjo ir grupės dalyvių klausimais-atsakymais, o grupinės diskusijos metodas – grupės dalyvių sąveika, kuri vyksta svarstant tyrimo klausimą (Morgan, 1997);
- ✓ tyrimo forma, kurioje pabrėžiama grupės dalyvių patirtis, interesai, nuostatos, požiūriai ir nuomonės (Wilkinson, Birmingham, 2003).

Skiriamieji grupinės diskusijos metodo bruožai:

- ✓ nedidelis grupės dalyvių skaičius (įvairiuose šaltiniuose nurodomas šiek tiek skirtingas, bet dažniausiai – 8–12 žmonių);

- ✓ duomenų kokybiškumas pagrįstas grupės dinamiškumu: tokių kokybiškų duomenų nepavyktų gauti, jei grupė nebūtų dinamiška ir joje nevyktų sąveika; grupės narių pateikti duomenys yra išsamesni, lyginant su individualaus giluminio interviu gautais duomenimis;
- ✓ grupės darbai vadovauja vedėjas, skatinantis grupės narių diskusiją;
- ✓ kiekvienas grupės dalyvis skatinamas išsakyti savo nuomonę tiriamuoju klausimu, kelti klausimus ir atsakyti į kitų grupės narių klausimus;
- ✓ grupės dalyviai atrenkami pagal bendrą požymį (sociodemografinę charakteristiką, patirtį, interesus ir pan.), todėl grupės nariams būdinga bendra patirtis arba juos sieja bendri interesai;
- ✓ interviu metu probleminio klausimo svarstymas pakreipiamas taip, kad padėtų tyrėjui suprasti, kas vyksta.

Grupinės diskusijos metodas apima interviu ir stebėjimo elementus, vis dėlto svarbiausias metodo elementas – interviu (Patton, 1990). Grupinės diskusijos metodo nereikėtų maišyti su problemos sprendimo arba sprendimo priėmimo grupėmis.

Grupinės diskusijos metodo taikymas šiuolaikiniuose tyrimuose

Šiuolaikiniuose tyrimuose metodas taikomas, kai norima suprasti elgesį, sužinoti požiūrį į tyrimo problemą, įvykių eigą. Veiksmingiausias, kai ieškoma atsakymų į klausimus: Kodėl? Kas? Koks? Kaip? (Hague, Hague, Morgan, 2004). Metodas ypač praverčia, siekiant trianguliacijos (Morgan, 1988).

Grupinės diskusijos metodą galima taikyti (Hague, Hague, Morgan, 2004):

- ✓ kaip atskirą duomenų rinkimo metodą (siekiant nustatyti problemą ir projektuoti jos sprendimą);

- ✓ kaip papildomą metodą, taikomą prieš apklausą, siekiant nustatyti apklausos sandarą, suformuluoti klausimus ir galimus atsakymų variantus;
- ✓ kaip lygiavertį tarp tygime taikomų duomenų rinkimo metodų.

S. A. Belanovskij (Белановский, 2001a) aprašo, kaip grupinės diskusijos metodas gali būti taikomas kartu su apklausa. Jo teigimu, grupinės diskusijos metodo vaidmuo gali būti dvejopas. Viena vertus, ji padeda sudaryti kokybiškesnį klausimyną, todėl jį rengiant racionalu remtis ne tik teorinėmis žiniomis, bet ir grupinės diskusijos metodu gautais duomenimis (ypač nustatant probleminius klausimus ir numatant atsakymų variantus). Antra vertus, grupinės diskusijos metodas naudingas ir atlikus apklausą, siekiant sužinoti nuomones apie patį klausimyną, apklausą, gautus rezultatus.

Grupinės diskusijos metodas naudingas ir vadyboje, kuriant arba tobulinant organizacijos plėtros programas (Ehigie, Ehigie, 2005). Į šias grupes įtraukus organizacijos darbuotojus, gali pavykti priimti organizacijai svarbius sprendimus ir juos veiksmingai įgyvendinti (Monge, Cozzens, Contractor, 1992). Veiksmingumas pagrįstas tuo, kad dalyvaudami grupinėje diskusijoje darbuotojai geriau supranta organizacijoje vykstančius procesus ir įsipareigoja padėti organizacijai siekti tikslų.

Nagrinėjant ir vertinant įvairius projektus, grupinės diskusijos metodas gali būti naudingas, anot J. Frechtling ir L. Sharp (1997), kai kartu siekiama:

- ✓ nustatyti ir apibūdinti projekto įgyvendinimo problemas;
- ✓ nustatyti projekto privalumus ir trūkumus, pateikti rekomendacijas;
- ✓ interpretuoti kiekybiniame tyrime gautus duomenis;
- ✓ gauti informacijos, kaip suvokti projekto rezultatai, koks jų poveikis;
- ✓ kelti naujas idėjas.

Grupinės diskusijos metodo taikyti netinka:

- ✓ svarstant subtilią temą (asmeninė higiena, finansai, kontracepcija, blogi poelgiai, neprofesionalūs veiksmai), nes grupės dalyviai gali jaustis nepatogiai;
- ✓ kai tyrimu ieškoma atsakymo į labai sudėtingą klausimą, todėl reikia ypač įsigilinti; grupinės diskusijos metodo dalyviai atsakymo negali pateikti, taigi ši grupė labiau tinka tiriant nesudėtingas problemas;
- ✓ jei dalyviams reikia laiko, kad pasiruoštų atsakyti;
- ✓ jei dalyviai turi tyrėjui kažką parodyti savo namuose arba darbo vietoje.

Grupinės diskusijos metodo privalumai ir trūkumai

Pagrindinis privalumas – grupės dalyvių sąveika (Kitzinger, 1994; 1995), kuri atskleidžia jų pasaulėžiūrą, tiriamos problemos suvokimą, įsitikinimus, vertybes. Sąveika padeda dalyviams išsakyti savo nuomones, reaguoti į kitų nuomones, kelti savo klausimus ir atsakyti į kitų dalyvių klausimus, stebint ir klausantis kitų suvokti savo nuostatas, motyvus ir kartu skatinti kitus suvokti savo nuomones, požiūrius, vertinimus, įsitikinimus.

Diskutuojančių informantų grupė yra dinamiška, jos raidai būdingos trys stadijos (Verner; cit. Белановский, 2001a):

1. Nediferencijuoto bendrumo.
2. Diferenciacijos.
3. Hierarchinės integracijos.

Pradėjus taikyti grupinės diskusijos metodą, vedėjas ir nariai grupę vertina nediferencijuotą – kaip tik išoriškai besiskiriančią vienetą. Bet netrukus pereinama į kitą stadiją, kai grupės nariai pradeda išsiskirti iš kitų. Tai atsitinka jiems pradėjus kalbėti ir reikšti savo nuomones tiriamuoju klausimu. Grupės nariai susiskirsto ir pagal jų nuomones tiriamuoju klausimu, ir pagal asmenines charakteristikas: dominavimą/nuolankumą, atvirumą/uždarumą, agresyvumą/kuklumą ir kt. Trečiojoje stadijoje vyksta hierarchinės integracijos procesas: grupės nariai sudaro tam tikrą socialinę struktūrą iš kelių pogrupių, į kuriuos

susitelkė pagal tam tikrą panašumą (nuomonių, asmeninių savybių, kt.). Kiekviename pogrupyje atsiranda lyderis ir jo sekėjai. Taip grupinės diskusijos metodas tampa mažu sociumo modeliu, kuriame vyksta tie patys procesai, kaip ir visame sociume.

Grupinės diskusijos vedėjai sesijos metu remiasi grupės dinamika, todėl jiems patiems nereikia labai stengtis, kad sukurtų hierarchiniu požiūriu integralią grupę. Žinoma, savaiminį hierarchinės integracijos procesą būtina kontroliuoti, kartais įsikišti, taip pat kontroliuoti lyderius, kad šie nenuslopintų grupės dinamikos ir negožtų kitų grupės dalyvių pasisakymų. Toks grupinės diskusijos vedėjo dalyvavimas siejamas su tyrimo tikslu: jis atsakingas už informatyvių duomenų gavimą. Grupei nukrypus nuo aptariamos temos, vedėjas, remdamasis savo autoritetu, turi pakreipti procesus pageidaujama linkme.

Diskusijų grupėje, anot R. Merton ir jo kolegų (1956), visada atsiranda bent vienas dalyvis, kuris atviriau išsako savo nuomonę, dalijasi patirtimi, kas teigiamai veikia kitus grupės dalyvius, skatina jų atvirumą. Diskusijos vedėjas šį efektą gali dar sustiprinti, skatindamas tą atvirumą, kartu ir nuoširdų dalyvavimą svarstant temą. Diskusijų grupės dalyvius skatina ir dalyvių socialinės lygybės jausmas, ką sunku pasiekti individualių interviu metu, kai tyrėjui savaime tenka vadovaujantis vaidmuo.

Nuo paprasto interviu grupinės diskusijos metodas skiriasi ir tuo, kad čia ypač svarbūs grupės narių tarpusavio santykiai, kurie nulemia duomenų kokybę. Dirbant diskusijų grupei, vieni dalyviai kelia klausimus, kiti pateikia atsakymus, kas užtikrina naujų idėjų gimimą ir plėtrą, ko sunku tikėtis atliekant giluminį interviu. Toks grupės narių bendradarbiavimas, anot P. Hague, N. Hague, C. A. Morgan (2004), lyg „stiprintuvas“, kai 8–9 žmonių protai veikia kaip mąstymo tinklas, idėjoms laisvai sklindant tarp dalyvių, diskutuojant ar svarstant.

Kitas grupinės diskusijos metodo privalumais – tyrėjo gaunami duomenys. Grupės dalyvių kalba yra natūrali – kaip gyvenime. Tuo tarpu atliekant individualų interviu dalyviai stengiasi kalbėti taisyklin-

gai. Kuo didesnis atstumas tarp tyrėjo ir tyrimo dalyvio, tuo nenatūralesnė yra kalba (Белановский, 2001a).

Dar vienas grupinės diskusijos metodo privalumas – galimybė lemti klientų, dalyvių ar vartotojų gyvenimų, organizacijų, paslaugų teikimo, visos visuomenės pokyčius (Race et al., 1994). Pvz., J. Smith ir kiti (1995) aprašė tyrimą, kuriame dalyvavo ligoninės pacientai, diskusijų grupėje išsakę savo nuomones apie jiems teikiamas paslaugas ir pateikę pasiūlymų, kaip jas tobulinti. Šis tyrimas lėmė teigiamus pokyčius ligoninės valdymo lygmenyje ir pagerino teikiamų paslaugų kokybę.

Nors grupinės diskusijos metodas turi daug privalumų, kaip ir kiti metodai, nėra idealus – turi trūkumų, taikymo apribojimų. Kai kurių trūkumų galima išvengti kruopščiai suplanavus visą diskusijų grupės darbą ir tinkamai jį organizavus, bet yra ir neišvengiamų problemų. Viena jų susijusi su grupės diskusijos vedėjo renkamais duomenimis (Morgan, 1988). Jis negali visiškai kontroliuoti grupės dalyvių pasisakymų ar numatyti visų sesijos eigos momentų, nes turi leisti kalbėtis grupės dalyviams, vieniems kitų klausinėti, atsakyti. Individualaus giluminio interviu atveju šio trūkumo išvengiama.

Antra vertus, kiekvienas grupės dalyvis išreiškia savo asmeninį požiūrį, kuris būdingas tam tikram kontekstui, savitai kultūrai, todėl tyrėjui kartais gali būti sudėtinga suvokti dalyvių siunčiamą informaciją (Gibbs, 1997). A. Gibbs (1997) atkreipia dėmesį ir į tai, kad kartais būna sunku surinkti diskusijų grupes: sudaryti reprezentatyvią imtį, įtraukti kai kuriuos žmones (nes jie turi bendravimo sutrikimų, specialių poreikių arba tiesiog nepasitiki kitais). Galiausiai grupinės diskusijos metodu neįmanoma užtikrinti visiško konfidencialumo ir anonimiškumo, nes čia dalyvauja keli žmonės ir kuris nors gali pažeisti tyrimo etikos reikalavimus.

S. A. Belanovskij (Белановский, 2001a) nurodė, kad grupinės diskusijos metodu, kaip ir kitų interviu metu, tyrėjas gauna tik tą informaciją, kurią jam pateikia informantai. Jeigu tyrėjui reikia duomenų apie socialinę elgseną, reikėtų pasitelkti stebėjimo metodą. Mokslin-

ninko nuomone, grupinės diskusijos metodas riboja, norint ištirti hierarchinius vadovų ir pavaldinių santykius.

Grupinės diskusijos metodo tyrimo imtis

Čia būtina atsakyti į kelis klausimus: koks diskusijų grupės dydis yra optimalus, kiek reikia diskusijų grupių, kas yra jų dalyviai.

Dažniausiai diskusijų grupę rekomenduojama sudaryti iš 8–12 žmonių. Tai optimalus grupės dydis, nes kiekvienas dalyvis gali išsakyti savo požiūrį į tiriamą problemą. Didesnėje grupėje sunkiau sutelkti dėmesį ties tiriamą problema ir nuodugnai aptarti probleminį klausimą. Be to, kai kurie grupės dalyviai taip ir neišdrįsta prabilti. Tokio dydžio grupės pakanka, kad jos dalyviai skatintų plėtoti vienas kito idėjas ir būtų pristatyta gana įvairi grupės dalyvių patirtis.

Mažesnėje grupėje gali pritrūkti idėjų, nors kai kurie metodologai mano priešingai, jų teigimu, optimalus grupės dalyvių skaičius – 6–8 žmonės: tokia grupė gali nuodugnai apsvarstyti tiriamą klausimą; minimalus diskusijų grupės dydis – 4–5 žmonės (Goldman, Mc Donald, 1987). Taigi siekiant kruopščiai ištirti problemą labiau tinka mažesnė nei 8 žmonių grupė.

Jei tyrėjui svarbiau ne gautų duomenų kokybė, bet kiekybė, prasminga net ir didesnė negu 12 žmonių grupė – iki 14 žmonių (Белановский, 2001a). Didėsnis dalyvių skaičius mažina grupinės diskusijos metodo veiksmingumą.

Diskusijų grupės narių sudėtis tyrėjui svarbiu požiūriu turi būti gana homogeniška. Homogeniškumas yra viena būtinų grupės sudarymo sąlygų, kuri ir išskiria šį metodą iš kitų. Kadangi homogeniškumas, anot metodologų (pvz., Merton, Fiske, Kendall, 1956), skatina diskusiją, jis lemia ir surinktų duomenų kokybę. Šio efekto paslaptis – homogeniškoje aplinkoje žmonės jaučiasi patogiai, kas skatina jų sąveiką. Tuo tarpu heterogeniškos grupės dalyvių patirtis yra skirtinga, kas trukdo tarpusavio supratimui, slopina žemesnį statusą užimančių dalyvių pasisakymus.

S. A. Belanovskij (Белановский, 2001a) atkreipia dėmesį į tai, kai renkant grupes reikia siekti dalyvių socialinio, o ne požiūrių ir nuostatų homogeniškumo (pastarasis gali lemti diskusijos neproduktyvumą).

Kurios socialinės charakteristikos svarbios sudarant grupes? Paprastai atsižvelgiama į lytį, amžių, išsilavinimą, socialinį statusą.

Nėra bendros nuomonės dėl lyties požiūriu homogeniškų grupių sudarymo. Šiuo metu konsensusas pasiektas keliais atvejais (Белановский, 2001a):

- ✓ Pageidautina, kad lyties požiūriu homogeniškos grupės būtų sudaromos iš jaunesnių nei 25 metai žmonių.
- ✓ Lyties požiūriu mišrioje grupėse negali būti svarstomos intymios problemos.
- ✓ Sudarant grupes iš menką išsilavinimą turinčių žmonių būtina atskirti moteris ir vyrus.
- ✓ Aukšto lygio profesionalų tyrimuose lyties kriterijus apskritai nėra aktualus.
- ✓ Lyties požiūriu mišrioje grupėse reikia griežčiau laikytis amžiaus ir išsilavinimo homogeniškumo principo.

Dėl amžiaus kriterijaus taikymo metodologinėje literatūroje mažiau nesutarimų. Pripažįstama (pvz., Белановский, 2001a), kad grupes turi sudaryti panašaus amžiaus žmonės. Dažniausiai amžius ir socialinės charakteristikos turi daug bendro, todėl išskiriamos šios pagrindinės grupės: vaikai, paaugliai, dirbantis ir besimokantis jaunimas, priešpensinio amžiaus grupė, pensinio amžiaus grupė, pagrindinio darbinio amžiaus grupė. Dirbant su 6–12 metų vaikais pageidautina, kad vienoje grupėje vaikų amžius skirtųsi ne daugiau kaip vieneriais metais. Dirbant su 12–20 metų amžiaus respondentais skirtumai gali būti iki dvejų metų. 20–25 metų amžiaus jaunimas gali būti suburtas į vieną grupę. Pagrindinę darbinę grupę (25–55 metų) rekomenduojama skaidyti į dvi homogeniškas grupes.

Nustatydamas interviu dalyvių imtį, taikant grupinės diskusijos metodą, tyrėjas dažniausiai taiko kriterinės dalyvių atrankos strategiją, t. y. dalyviai parenkami pagal tam tikrus tyrimui svarbius kriterijus.

Taikant grupinės diskusijos metodą, kai kurios žmonių grupės netinka (Белановский, 2001a):

- ✓ Žmonės, kurie puikiai išmano diskusijų grupės procedūras. Jie linkę sakyti tai, ko iš jų tikisi grupės diskusijos vedėjas, todėl rekomenduojama, kad tie patys respondentai grupėje dalyvautų ne dažniau kaip kartą per pusmetį ar net per metus.
- ✓ Su grupės diskusijos vedėju ar kitais dalyviais pažįstami žmonės. Tokia pažintis ir anksčiau užsimezgę santykiai gali neigiamai veikti grupės dinamiką. Išimtis – profesinių problemų svarstymas, kai pažįstamų dalyvavimas yra neišvengiamas. Visais atvejais draudžiamas šeimyninių porų, vadovų ir pavaldinių dalyvavimas vienoje grupėje.
- ✓ Aptariamo klausimo profesionalai. Jie gali daryti neigiamą įtaką grupės dinamikai.
- ✓ Žmonės, kurių profesinė veikla yra susijusi su diskusijų grupėmis, profesionalūs sociologai ir psichologai. Visi jie turi specialių žinių, todėl gali būti pernelyg šališki, pretenduoti į ekspertų vaidmenį, pažeisti konfidencialumo reikalavimą.

Diskusijų grupės dirba veiksmingai, kai grupėje yra ekstravertų (Steward, Shamdasani, 1990).

Grupinės diskusijos dalyviai gali būti atrenkami įvairiais būdais. JAV, kur ypač populiarūs rinkos tyrimai su diskusijų grupėmis, sukurtas šių grupių dalyvių atrankos sistema. Specialiose agentūrose nuolat vyksta potencialių diskusijų grupės dalyvių paieška ir registracija. Agentūrų tinklalapiuose pateikiama informacija potencialiems dalyviams, jų prašoma pateikti apie save duomenis, užtikrinama, kad su jais bus susisiekta nurodytais telefonais arba adresais, kad bus suderintas dalyvavimo diskusijų grupėje tvarkaraštis, už darbą – apmokėta. Pastaruoju metu įvairių agentūrų tinklalapiuose galima išvysti, kad už dalyvavimą diskusijų grupės sesijoje žadama mokėti nuo 75 iki 450 JAV dolerių (atsižvelgiant į tiriamą klausimą ir tyrimo trukmę). Kai grupinės diskusijos metodas taikomas ne rinkos tyrimo tikslais, už dalyvavimą paprastai nemokama.

Diskusijų grupių skaičius, būtinas viename tyrime, priklauso nuo daugelio veiksnių. Pirmiausia – nuo išlaidų ir būtinos informacijos. Grupinės diskusijos metodą taikyti gana brangu. J. Frechtling, L. Sharp (1997) nurodo, kad JAV jos gali kainuoti nuo 10 iki 20 tūkst. JAV dolerių, atsižvelgiant į naudojamą įrangą, dalyvių samdymą (angl. *recruitment*), ataskaitos kompleksškumą.

Standartinis diskusijų grupės tyrimas, kaip nurodo S. A. Belanovskij (Белановский, 2001a), apima 4–8 grupes, rečiau – iki 12 grupių. Geriausia tyrimą atlikti su dviem trim kiekvienos populiacijos diskusijų grupėmis. Toks kiekis traktuojamas kaip minimalus. Viena grupė gali būti naudojama tik žvalgomaisiais ir mokomaisiais tikslais arba jei populiacija yra tokia maža, kad neįmanoma sudaryti daugiau grupių.

Nustatant grupių skaičių laikomasi taisyklės: grupių skaičių reikia didinti tol, kol paskutinėje grupėje gaunamos informacijos naujumas sumažės tiek, kad nebebus verta į tyrimą įtraukti naujų grupių. Vienai populiacijai tirti labiausiai tinka keturios grupės – jau ketvirtojoje naujų duomenų kiekis gerokai sumažėja. Kai populiacijos dvi, reikia 6 grupių, kai trys – 8 grupių.

Daugiau kaip 12 grupių viename tyrime nerekomenduojama dėl gaunamų duomenų gausos ir ribotų žmogaus galimybių juos išnagrinėti. Kiekybiniuose tyrimuose, kai statistinę analizę atlieka kompiuteris, duomenų gausa nėra kliūtis. Bet atliekant kokybinius tyrimus tenka atsižvelgti į žmogaus veiksnį. Vienos standartinės diskusijų grupės sesijos metu gaunami duomenys sudaro maždaug 40 puslapių rašytinio teksto. Kuo daugiau grupių, tuo daugiau nagrinėjamo teksto. Vienas analitikas yra nepajėgus išnagrinėti kelių šimtų puslapių tekstą, o kelių analitikų darbas beprasmis dėl gautų duomenų skaidymo neracionalumo.

Kita kliūtis susijusi su grupės diskusijos vedėjo pajėgumu. Pastebėta, kad padirbus su 6 grupėmis, grupės diskusijos vedėjo dėmesys atbunka, todėl vykdant didelį tyrimo projektą rekomenduojama pasitelkti kelis vedėjus.

Tyrėjo pasirengimas grupinės diskusijos sesijai

Grupės diskusijai vadovaujantis žmogus vadinamas vedėju. Juo gali būti pats tyrėjas, tyrėjo kolega, samdytas asmuo, turintis grupės diskusijos vedėjui būtinų kompetencijų. Jeigu grupės diskusijos vedėjo vaidmenį atlieka pats tyrėjas, jis visiškai atsako už šio metodo taikymą. Jeigu grupės diskusijos vedėju pakviečiamas kitas asmuo, tyrėjas turi numatyti bendradarbiavimo su juo strategiją, suderinti veiksmus. Grupės diskusijos vedėjas prisiima atsakomybę tik už vieną tyrimo etapą – duomenų rinkimą, o tyrėjas atsakingas už visą tyrimą, todėl jie kartu su grupės diskusijos vedėju dalijasi atsakomybe už duomenų rinkimą.

Grupės dalyvių darbas su diskusijos vedėju vadinamas *sesija*. Vis dėlto dar prieš sesiją būtina atlikti kai kuriuos parengiamuosius darbus, nuo kurių priklausys sesijos metu surinktų duomenų kokybė.

Kadangi diskusijų grupė nagrinėja tam tikrą temą, prieš pradėdamas sesiją tyrėjas turėtų surašyti visus klausimus, kurie, jo manymu, būtini, siekiant atsakyti į pagrindinį tyrimo klausimą, ir kurie turi būti išnagrinėti grupėje. Tai gairės (angl. *topic guide*) pačiam tyrėjui arba grupės diskusijos vedėjui, jeigu tai yra kitas asmuo.

Grupinės diskusijos vedėjas turi parinkti grupės dalyvius, susitarti su jais dėl dalyvavimo (telefonu, raštu). Kelias dienas prieš ir iš vakaro priminti grupės dalyviams apie darbo laiką, kurį jis ir numatė. Laikas ir trukmė derinami su grupės dalyviais ir kitais suinteresuotais asmenimis (tai gali būti pats tyrėjas, jeigu tyrėjas ir grupės diskusijos vedėjas yra ne tas pats asmuo, užsakovai, kurie pro veidrodinį stiklą pageidauja stebėti diskusijų grupės sesiją).

Dėl grupės darbo vietos tariamasi su grupės dalyviais, prirėkus, su tyrėju ir/ar tyrimo užsakovais. Kartais patalpos nuomojamos, tada grupės diskusijos vedėjui tenka spręsti nuomos ir apmokėjimo už ją klausimus.

Žinodamas vietą, kur vyks grupės darbas, diskusijos vedėjas turi apsvarstyti, kaip bus susodinti jos dalyviai. Kokie bebūtų patalpoje baldai, juos būtina sustatyti taip, kad sėdintys grupės dalyviai matytų vieni kitų veidus. Kad vyktų grupės dalyvių sąveika, pravartu kiekvienam grupės dalyviui parengti tapatybės korteles.

Atliekant užsakomuosius, ypač rinkos, tyrimus, rekomenduojama prieš pat sesiją, pasitinkant grupės dalyvius, juos vaišinti šaltais užkandžiais ir gėrimais.

Grupinės diskusijos vedėjas turi apmąstyti visą sesijos eigą – nuo grupės dalyvių sutikimo iki išlydėjimo, pagrindines grupės darbo taisykles ir pagrindinius darbo elementus: pasveikinimas, supažindinimas su darbo planu, tikslu, taisyklių išaiškinimas, įžanga, klausimai ir atsakymai, darbo užbaigimas.

Grupinės diskusijos vedėjas turi numatyti sesijos duomenų fiksavimo būdą (naudojant vaizdo ir garso įrangą ar ranka), suderinti tai su grupės dalyviais.

Grupinės diskusijos sesija

Grupinės diskusijos sesija paprastai trunka 1,5–2 valandas, bet gali būti ir trumpesnė, atsižvelgiant į tyrimo tikslus.

Grupinės diskusijos dalyvių prašoma apmąstyti vedėjo užduodamus klausimus, klausytis kitų dalyvių apmąstymų ir atsižvelgus į juos papildyti savo pasisakymus. Visai nebūtina siekti konsensuso visais aptariamais klausimais. Taip pat nebūtina dirbtinai ieškoti priešingų nuomonių. Vedėjas stebi diskusiją, kad grupėje nedominuotų vienas du asmenys.

Toliau detaliai aptariama sesijos eiga ir pateikiama ją iliustruojančių pavyzdžių.

Pirmiausia vedėjas pasisveikina, prisistato grupei ir pristato savo padėjėjus (jeigu tokių yra), dėkoja už sutikimą dalyvauti grupės darbe, informuoja apie planuojamą sesijos trukmę ir trumpai apibūdina grupės darbą:

PAVYZDYS. Laba diena. Mano vardas Mykolas. Šiandien dirbsiu su jumis kartu su padėjėjais Jolanta ir Mariumi. Dėkoju jums, kad sutikote dalyvauti šioje diskusijoje. Planuojama darbo trukmė – 1,5 val.

Prisistačius paskelbiamas grupinės diskusijos tikslas, trumpai paaiškinama, ko tikimasi iš grupės dalyvių. Apibūdinami dalyvių vaidmenys ir jų atlikimas. Pabrėžiama, kad grupinės diskusijos vedėjas tik

vadovauja sesijos eigai, bet nereiškia savo nuomonės. Akcentuojama, kad tyrimui svarbu: grupės dalyvių patirtis, nuomonės, jausmai. Todėl grupės nariai raginami laisvai jaustis, sakyti, ką mano ir jaučia, nebijoti įsiklausius į kitų dalyvių nuomones keisti savosios. Išsakoma tyrėjų nuostata, kad nėra teisingų/neteisingų ar pageidautinų/nepageidautinų atsakymų – visi pasisakymai yra svarbūs. Grupinės diskusijos vedėjas užtikrina, kad vykstant diskusijai nė vienas grupės dalyvių negali būti įžeidinėjamas, visi turi teisę pasisakyti, nenukrypstant nuo tyrimo temos. Perspėjama, kad ilgi vieno ar dviejų dalyvių pasisakymai nepageidautini, nes taip sumažinama galimybė pasisakyti kitiems grupės dalyviams, kurių nuomonės tyrimui ne mažiau svarbios.

PAVYZDYS. Šiandien susirinkome pakalbėti apie jūsų dalyvavimo projekte patirtį. Tikslas – suvokti, ar dalyvavimas šiame projekte turėjo įtakos jūsų darbo veiksmingumui. Aš savo nuomone nesidalinsiu ir informacijos jums nepateiksiu. Mums rūpi jūsų nuomonės. Čia nėra nei teisingų, nei neteisingų, pageidaujamų ar nepageidaujamų atsakymų. Galite sutikti ar nesutikti su kitų nuomonėmis, galite keisti savo nuomones – tai natūralu. Jauskitės patogiai, sakykite, ką manote ir jaučiate. Prašau kalbėti po vieną ir taip, kad visi grupės dalyviai jus girdėtų. Į pokalbį galite įsitraukti bet kada – nereikia laukti, kol suteiksiu jums žodį. Tik prašau, kad vienas žmogus neužimtų viso laiko, nes visų dalyvių nuomonės yra svarbios, taigi pasisakyti turėtų visi.

Toliau aiškinama, kaip duomenys fiksuojami, kokių etinių principų laikomasi juos naudojant. Informuojama, kas ir kaip fiksuos duomenis. Jeigu sesija bus įrašoma į vaizdo juostą, reikia dar kartą atsiklausti dalyvių leidimo.

PAVYZDYS. Kolega Marius darys visos sesijos garso įrašą, dėl ko jau buvome susitarę, jums sutikus dalyvauti šioje diskusijoje. Marius ir Jolanta stebės sesijos eigą ir užrašinės savo pastebėjimus. Tai, kas čia vyksta, yra konfidencialu. Niekas, išskyrus jus pačius, nesužinos, ką konkrečiai kiekvienas jūsų sakė.

Tada vedėjas paprašo dalyvių prisistatyti: pasakyti savo vardą (arba slapyvardį) ir kaip su tyrimo tema yra susijęs.

PAVYZDYS. Dabar prašau kiekvieną jūsų prisistatyti, pasakyti savo vardą (galima ir slapyvardį) ir kaip esate susiję su projektu – koks jūsų dalyvavimo šiame projekte statusas.

Pereinama prie pagrindinės sesijos dalies. Prieš pradėdant aptarinėti konkrečius klausimus, vedėjas ragina visus grupės dalyvius susikaupti, apmąstyti pagrindinį tyrimo klausimą ir vienu ar keliais žodžiais išsakyti savo nuomonę. Vedėjas paprašo kiekvieną iš dalyvių (pagal laikrodžio rodyklę) išsakyti savo nuomonę ir trumpai ją pagrįsti.

PAVYZDYS. Dabar prašau jus pamąstyti ir vienu ar keliais žodžiais išsakyti savo nuomonę, ar dalyvavimas projekte turėjo įtakos jūsų darbo veiksmingumui. Kiekvienas (pagal laikrodžio rodyklę) pasakykite savo nuomonę ir trumpai ją pagrįskite.

Pagrindinė grupinės diskusijos sesijos dalis – diskusija tyrimo klausimais. Vedėjas klausia, tikslina, papildomai klausia, prašo daugiau paaiškinti ar pagrįsti savo nuomonę. Pagrindinius tyrimo klausimus yra pasirengęs iš anksto, parengiamajame etape. Jie yra tarsi gairės. Bet nepakanka vien tik užduoti iš anksto numatytus klausimus, vedėjas turi gauti ir išsamius atsakymus į šiuos klausimus. Grupės dalyviai retai kada išsamiai atsako. Todėl vedėjas turi gebėti prakalbinti grupės dalyvius, kad gautų norimą informaciją. Tai atliekama išklauzinėjant (angl. *probe*). Pagrindiniai klausimai ir teiginiai: Kodėl taip? Kodėl ne? Paaiškinkite daugiau! Ką darėte? Kuo naudojotės? Kodėl kažko nedarėte, nenaudojote? Koks turėtų būti tas „kažkas“, kad darytumėte, naudotumėte?

PAVYZDYS. Grupinės diskusijos vedėjo pagrindinis klausimas (vienas iš sudedamųjų tyrimo klausimų): „Kurią iš tos medžiagos, kurią gavote projekto metu, jūs panaudojote savo darbe?“

Klausimai: „Ar tokia medžiaga anksčiau naudojotės?“, „Papasakokite, kodėl naudojotės būtent ta medžiaga?“, „Papasakokite, kaip naudojote šią medžiagą“, „Niekas nepaminėjo, kad naudojo vaizdo medžiagą a-

pie projektą. Gal kas nors vis dėlto naudojote? Niekas? Kodėl nenaudojote? Ko trūksta šiai medžiagai, kad jūs ją naudotumėte?“

Sesijos pabaigoje išsakytos nuomonės trumpai apibendrinamos ir klausiama, ar kas nors dar norėtų papildyti ar paaiškinti savo nuomonę. Pabaigoje dėkojama už dalyvavimą, pabrėžiamas išsakytų nuomonių naudingumas tyrimui ir atsisveikinama.

PAVYZDYS. Šiandien diskusijoje buvo išsakyta daug nuomonių apie dalyvavimo projekte įtaką jūsų darbo veiksmingumui. Pamatėme, kad dalyvavimas projekte padėjo jums patobulinti savo kompetencijas, todėl jūsų darbas tapo veiksmingesnis. Dauguma jūsų būtent taip manote. Vis dėlto kai kurie mano, kad projektas jų darbo veiksmingumo nepadidino, kaip tikėtasi. Gal kas nors dar norėtų papildyti ar paaiškinti savo nuomonę tuo klausimu? Gal norėtumėte pateikti kokios nors svarbios informacijos, kurią man reiktų žinoti? Jei ne, dėkoju už dalyvavimą. Jūsų išsakytos nuomonės labai svarbios, padėjo mums, ieškant atsakymo į tyrimo klausimą. Viso gero.

Grupinės diskusijos sesijai pasibaigus

Diskusijos vedėjas išlydi grupės dalyvius ir iškart patikrina, ar diskusijos duomenys įrašyti. Tada turi parašyti savo apmąstymus ir pastebėjimus dėl įvykusios sesijos, surinkti užrašus iš savo asistentų (jeigu jų buvo ir jeigu jie turėjo užduotį rašyti savo pamąstymus ir pastebėjimus).

Grupinės diskusijos vedėjo darbas baigiasi sesijos įrašų šifravimu. Rašytinis iššifruotas tekstas kitame tyrimo etape tampa pagrindiniu analizės objektu. Nagrinėjami vedėjo ir jo asistentų (jeigu jų buvo) užrašai, vaizdo įrašai (jeigu buvo daromi).

Grupinėje diskusijoje gautų duomenų fiksavimas

Diskusijos metu gauti duomenys fiksuojami iš esmės taip pat, kaip ir taikant individualaus giluminio interviu metodą. Nuo pastarojo skiriasi tada, kai grupinė diskusija vyksta specialiai šiam metodui taikyti

skirtose patalpose, kur specialus veidrodis skiria grupinės diskusijos sesijos ir stebėtojų patalpas: už veidrodžio esantys žmonės gali stebėti eigą, kas leidžia jiems gauti papildomos tyrimui vertingos informacijos.

Jeigu grupinė diskusija vykdoma šiam tikslui nepritaikytose patalpose, diskusijos vedėjas gali pasikviesti kolegą, kuris stebės grupės darbą būdamas toje pačioje patalpoje, kur vyksta darbas. Kolega galėtų stebėti eigą ir daryti reikiamus įrašus. Papildomai stebėti diskusiją naudinga, nes tai gali suteikti tyrimui reikšmingos informacijos. Pats vedėjas sesijos metu susitelkia ties klausimais ir atsakymais, diskusijos organizavimu, siekdamas iš grupės dalyvių gauti kuo daugiau informacijos. Taigi stebėjimui jis negali skirti pakankamai dėmesio.

Diskusija gali būti įrašinėjama į vaizdo juostą, gavus grupės dalyvių sutikimą ir apsvaščius konfidencialumo užtikrinimo galimybes.

Stebėti grupės darbą reikia dėl to, kad čia ypač svarbi grupės dalyvių sąveika ir grupės dinamika. Diskusijos vedėjas stengiasi, kad grupė pasiektų hierarchinės integracijos stadiją. Stebėjimas padeda nustatyti, ar ši stadija, užtikrinanti informatyvių duomenų gavimą, pasiekta. Apie grupės dinamiškumą reikia parašyti ir tyrimo ataskaitoje.

Telefoninė grupinė diskusija – savita grupinės diskusijos forma

Pastaraisiais metais dėl sparčios telekomunikacijų plėtros atsirado savita grupinės diskusijos forma – telefoninė grupinė diskusija (angl. *telephone focus group*). Pirmieji apie ją užsiminė D. Stewart ir P. Shamdasani (1990); R. Krueger (1994). C. Cooper ir jo bendraautorai (2003) darbe konstatuota, kad jie socialinių ir medicinos mokslų duomenų bazėse rado tik 13 straipsnių, kuriuose minimas telefoninės grupinės diskusijos metodo taikymas ir tik penkiais atvejais šis metodas taikytas kaip vienintelis duomenų rinkimo metodas konkrečiame tyrime. Apie jį pastaruoju metu rašoma vis daugiau, nes vis plačiau taikomas.

Telefoninės grupinės diskusijos metodas iš esmės panašus į grupinės diskusijos metodą, yra tik keli ypatumai. Pagrindinis – grupės dalyviai nesusirenka vienoje patalpoje, bet įsitraukia į bendrą darbą laidiniais ar mobiliaisiais telefonais (geriau laidiniais, nes mobilieji gali išsikrauti), arba kompiuteriniu telefoniniu ryšiu. R. Hurworth (2004), jau dešimtmetį taikanti telefoninės grupinės diskusijos metodą, teigia, kad galima naudoti ir tobulesnę įrangą, pvz., specialius prisijungimo mechanizmus, nurodančius grupės dalyviams, kuris turi kalbėti. Vis dėlto tokia įranga yra brangi, o tyrimo biudžete tam lėšų nenumatyta. Telefono bendrovės teikia paslaugas, kurios leidžia taikyti šį metodą, prižiūri sesijos techninę dalį, įrašinėja jos eigą. Jos paskambina visiems diskusijai atrinktiems grupės dalyviams ir sujungia juos į bendrą tinklą su diskusijos vedėju. Visus pokalbius apmoka tyrimą užsakiusi organizacija.

Kitas ypatumas – grupės dydis. Telefoninės diskusijų grupės yra mažesnės, kad grupės dalyviai galėtų vienas kitą atpažinti iš balso. Rekomenduojama – ne daugiau kaip šeši žmonės (Krueger, Casey, 2002; Hurworth, 2004).

Telefoninės grupinės diskusijos metodas, lyginant su įprastu grupinės diskusijos metodu, turi kai kurių pranašumų, kuriuos aptarė G. Silverman (1994) ir R. Hurworth (2004):

- ✓ Pagrindinis privalumas, kad tokioje grupėje gali dalyvauti žmonės, kuriems netinka įprasta diskusijų grupė, t. y. tie, kurie negali atvykti į diskusijos vietą dėl didelio užimtumo, ligos, negalės, šeimyninių aplinkybių, kt.
- ✓ Didesnis dalyvių anonimiškumas lemia jų emocionalumą, norą atsiskleisti, akių kontakto nebuvimas leidžia grupės dalyviams jaustis saugiau, todėl galima svarstyti subtilesnius klausimus. G. Silverman (1994) konstatavo, kad, pvz., telefoninės grupinės diskusijos metu gydytojai atviriau aptaria savo klaidas gydant pacientus, kalba, kaip neteisingai dozavo medikamentus, kas galbūt lėmė pacientų mirtį.

- ✓ Nereikia rūpintis grupės dalyvių atvykimu į tyrimo vietą, užkandžiais ir gėrimais, specialiomis patalpomis, kas yra pigiau.
- ✓ Grupių darbo laiko neriboja darbo valandos: galima dirbti ir anksti ryte, ir vakare, ir išseiginėmis dienomis.
- ✓ Pagerėja grupės narių dalyvavimas: į įprastą diskusijų grupę dalyvis gali neatvykti, o telefonu dalyvis paprastai yra pasiekiamas. Be to, pastebėta, kad žmonės jaučiasi labiau įsipareigoję dalyvauti telefoninėje grupinėje diskusijoje.
- ✓ Per dieną tyrimą galima atlikti pasitelkus daugiau diskusijų grupių, nes telefoninės diskusijų grupės ne taip vargina grupinės diskusijos vedėją, kaip įprastos.
- ✓ Taupomas grupės diskusijos vedėjo laikas. Įprastos grupinės diskusijos iš jos vedėjo atima daugiau laiko, kurį jis priverstas skirti grupės dalyviams iki ir po sesijos.
- ✓ Tyrimo dalyviai, ypač paaugliai, jaučiasi patogiau kalbėdami telefonu, negu įprastoje diskusijų grupėje vizualinio kontakto metu.
- ✓ Lengviau kontroliuoti grupės dalyvius, nes telefoninės grupinės diskusijos sesijoje vienu metu gali kalbėti tik vienas žmogus: įprastoje grupėje diskusijos vedėjui nelengva pasiekti, kad vienu metu kalbėtų tik vienas žmogus.
- ✓ Telekomunikacijų bendrovės paprastai užtikrina aukštą įrašų kokybę, taip išvengiama kartais pasitaikančių sesijos įrašų problemų, kurios įvyksta įprastoje diskusijoje.

Remdamasi savo ir kitų tyrėjų patirtimi, R. Hurworth (2004) nustatė kelis telefoninių grupinių diskusijų trūkumus: diskusijos vedėjams nepakanka įprastinių kompetencijų, diskusijos gali būti mažiau spontaniškos, jų dalyviai negali matyti neverbalinių užuominų, neįmanoma naudoti kitų stimulų, technikos taikymas yra mažiau priimtinas užsakovams.

Diskusijos vedėjas šiuo atveju turi gebėti parodyti draugiškumą, natūralumą, užpildyti kartais atsirandančią tuštumą, kai visi grupės dalyviai nutyla, turi įsitikinti, kad jie vieni kitus girdi ir niekas „neišk-

rito“ iš sesijos darbo dėl techninių kliūčių. Kadangi nėra galimybės neverbaliniais gestais skatinti grupės dalyvių pasisakyti, vedėjui dažniau tenka naudoti verbalinius paskatinimus, tokius kaip *tai įdomu, ačiū už idėją*, kt.

R. Krueger (1994) pastebėjo, kad diskusijos telefoninių grupinių diskusijų sesijose gali būti mažiau spontaniškos ir mažiau kūrybiškos, nors R. Hurworth (2004), dirbusi su daugiau kaip 200 telefoninių diskusijų grupių, nesutinka su šia nuomone.

R. Krueger ir M. Casey (2002) nurodo, kad telefoninių grupinių diskusijų sesijose grupės dalyviai negali matyti neverbalinių užuominų, kas gali neigiamai veikti grupės diskusiją.

Kartais įprastinėse diskusijose naudojami papildomi stimulai: nuotraukos, paveikslukai, vaizdo įrašai ir kt. Suprantama, kad telefoninės grupinės diskusijos sesijoje šių papildomų stimulų tiesiogiai, t. y. telefonu, neįmanoma panaudoti. Bet prireikus grupės dalyviams iš anksto galima išsiuntinėti reikiamą medžiagą paštu, faksu, el. paštu. Net galima pasinaudoti kompiuteriais, jei grupės dalyviai juos turi, taip pat turi internetinį ryšį.

Paminėtina, kad telefoninės grupinės diskusijos metodas vis dar retai taikomas, todėl tyrimų užsakovai dar gana atsargiai jį vertina ir dažnai nelinkę rizikuoti pinigais, sutikdami su šio metodo taikymu. Įprastiniai metodai jiems yra priimtinesni.

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Grupinės diskusijos metodo taikymo ABC

Prieš sesiją

- ✓ Identifikuoti grupės tikslus ir suformuluoti interviu gaires.
- ✓ Numatyti diskusijos dalyvius ir juos pakviesti (telefonu, raštu).
- ✓ Kelias dienas prieš ir iš vakaro priminti diskusijos dalyviams grupės darbo laiką.
- ✓ Numatyti grupės susitikimo ir darbo laiką (ne daugiau 1,5 val.).
- ✓ Numatyti vietą, kurioje vyks diskusija, ir dalyvių susodinimo tvarką.
- ✓ Parengti tapatybės korteles kiekvienam dalyviui.
- ✓ Numatyti ir paruošti užkandžius ir gairiuosius gėrimus, kuriais bus vaišinama.
- ✓ Apmąstyti diskusijos eigą, pagrindines grupės darbo taisykles ir pagrindinius grupės darbo elementus: pasveikinimą, grupės darbo plano, tikslo paskelbimą, grupės darbo taisyklių išaiškinimą, įžangą, klausimus ir atsakymus, užbaigimą.
- ✓ Numatyti interviu fiksavimo būdą ir pasirengti užrašyti duomenis (vaizdo ar garso įranga ar ranka).

Sesijos metu

- ✓ Pasisveikinti.
- ✓ Pristatyti grupei.
- ✓ Pristatyti savo padėjėjus (jeigu jų bus).
- ✓ Padėkoti už sutikimą dalyvauti diskusijoje.
- ✓ Pranešti apie planuojamą sesijos trukmę.
- ✓ Paskelbti temą.
- ✓ Trumpai paaiškinti, ko tikimasi iš dalyvių.
- ✓ Paaiškinti, kaip bus fiksuojami ir panaudojami duomenys.
- ✓ Paprašyti dalyvių prisistatyti.
- ✓ Vadovauti diskusijai: aiškiai formuluoti klausimus, leisti dalyviams išsakyti, užduoti papildomų klausimų, siekiant patikslinti atsakymus; baigiant diskusiją vienu klausimu apibendrinti visus išgirstus atsakymus; užtikrinti visų grupės dalyvių dalyvavimą (ne tik aktyviausių).
- ✓ Baigti sesiją, padėkoti dalyviams ir atsisveikinti.

Sesijai pasibaigus

- ✓ Patikrinti, ar diskusijos duomenys yra užrašyti.
- ✓ Parašyti savo pastabas dėl vykusios sesijos.
- ✓ Iššifruoti gautus duomenis iš garso įrašo (rašytinis tekstas).

? Savikontrolės klausimai

1. Kas yra interviu?
2. Kuo skiriasi interviu ir pokalbis?
3. Kada tikslinga taikyti individualų interviu? Grupinės diskusijos metodą?
4. Ar grupinės diskusijos metodas ir grupinis interviu yra vienas ir tas pats duomenų rinkimo metodas? Pagrįskite atsakymus ir pateikite pavyzdžių.
5. Ar visais atvejais būtina susitarti su informantu dėl individualaus interviu?
6. Kaip, kokiais atvejais ir kodėl reikėtų fiksuoti interviu duomenis?
7. Kokie individualaus interviu, kaip duomenų rinkimo metodo, privalumai? Trūkumai?
8. Kokie grupinės diskusijos metodo, kaip duomenų rinkimo metodo, privalumai? Trūkumai?
9. Kokie duomenys yra naudingesni tyrimui: surinkti individualaus giluminio interviu metu ar grupinės diskusijos metodu?
10. Ar galima atlikti tyrimą, taikant tik vieną duomenų rinkimo metodą, pvz., individualų giluminį interviu ar grupinės diskusijos metodą?

2.2. Stebėjimas

Stebėjimas – tai vienas seniausių duomenų rinkimo metodų, taikytas socialinių mokslų atstovų: sociologų, pedagogų ir kitų. Stebėjimas ypač tinka rinkti duomenis atliekant žmonių elgesio ir organizacijų tyrimus. Dažniausiai stebėjimo vienetas yra ne pavienis žmogus, o žmonių grupė: šeima, organizacija, bendruomenė.

Stebėjimas – tai duomenų rinkimo metodas, kuris padeda tyrėjui surinkti pirminius duomenis. Stebėdamas tyrėjas suvokia sąveikos įvairovę, tai, apie ką informantai nekalba (vengdami arba tiesiog nesuvokdami), susidaro visapusišką vaizdą apie tiriamą problemą.

Kad surinkti duomenys būtų kokybiški, svarbi tyrėjo kompetencija. Kaip ir taikant interviu metodus, stebint tyrėjui svarbios tos pačios kompetencijos, nes stebėdamas jis ne tik žiūri, bet dažnai ir kalbasi su tiriamaisiais. Taikant stebėjimo metodą surenkama daug duomenų iš neformalių, natūraliai kylančių pokalbių su stebimos aplinkos dalyviais. Faktiškai stebėjimas ir interviu yra vienas kitą papildantys duomenų rinkimo metodai.

Kartais naudinga tuo pačiu metu dirbti dviem stebėtojams (Frechtling, Sharp, 1997). Tai gali padidinti gaunamų duomenų kokybę, užtikrinti vidinį validumą, nes sumažinamas vieno tyrėjo šališkumo efektas. Bet šiuo atveju, autorių teigimu, padidėja išlaidos. Be to, esant dviem stebėtojams tiriamieji gali pasijusti nesaugiai ir neįprastai elgtis.

Stebėjimo taikymas

Stebėjimas taikomas siekiant sužinoti apie grupės santykius, konfliktų eigą, rūkymo įpročius ir pan. Puikiai interviu metodą mokantys taikyti žmonės teigia, kad juo galima surinkti beveik tą pačią informaciją, kaip ir stebint, beje, daug pigiau ir sugaišus gerokai mažiau laiko. Tik reikia turėti omenyje, kad interviu gauti duomenys remiasi informantų pasisakymais, iš kurių galima susidaryti ne visiškai realų vaizdą.

da, nes išsakydami informantai pateikia atsakymus, kurie jiems atrodo teisingi. Be to, vien tik klausydamasis informantų pasisakymų tyrėjas negali visapusiškai suvokti tyrimo konteksto, kas įmanoma stebint.

Kada tikslinga taikyti stebėjimo metodą? Kai:

- ✓ informantai nežino tikslų atsakymų (pvz., negali apibūdinti savo elgesio tam tikrose situacijose detalių: nežino, kaip skaito paskaitą, kokia jo mimika, koks tonas, kaip klausytojai reaguoja į balso pokyčius ir t. t.);
- ✓ siekiama pažinti fizinę tiriamos problemos aplinką;
- ✓ siekiama geriau suprasti žmonių tarpusavio santykius;
- ✓ siekiama išnagrinėti tam tikrų įvykių (projektų, programų) detales;
- ✓ siekiama ištirti neverbalią komunikaciją (aprrangą, kūno kalbą).

Stebėjimas, kaip duomenų rinkimo metodas, gali būti taikomas tiek atliekant kiekybinius, tiek ir kokybinius tyrimus. Skiriasi tik jų taikymo paskirtis ir formos.

Stebėjimo tipologija

Metodologinėje literatūroje skiriami du pagrindiniai stebėjimo, kaip duomenų rinkimo metodo, tipai:

1. Neformalusis stebėjimas (dar vadinamas nestruktūruotu, arba žvalgomoju, angl. *exploratory*).
2. Formalusis stebėjimas (dar vadinamas sisteminiu, arba struktūruotu).

Neformaliuoju stebėjimu siekiama gauti duomenų, kai mažai žinoma apie tiriamą situaciją, reiškinį ar įvykį. Formaliojo stebėjimo metu duomenys renkami sistemiskai: tyrėjas iš anksto būna numatęs stebėjimo vienetų ir stebėdamas laukia jų pasireiškimo. Tai primena standartizuotą uždarąjį interviu, šiuo atveju tyrėjas neužduoda tų pačių klausimų, jis domisi pasikartojančiais stebėjimo vienetais.

Atliekant kokybinius tyrimus taikomas neformalusis stebėjimas. Tyrėjui tik pradėjus tyrimą, jam reikia pamatyti žmones ir jų pasiklaudyti, taip kyla idėjų dėl žmonių elgesio, įsitikinimų. Tyrėjo padėtį neformaliojo stebėjimo metu galima palyginti su vizitu į nežinomą vietą (kitą miestą, kraštą, planetą, apie kurią beveik nieko iš anksto nežino). Kad susigaudytų, kas vyksta, jis turi pamatyti žmones toje aplinkoje, jų pasiklaudyti. Kiekviena detalė gali būti svarbi, todėl jų nereikėtų ignoruoti. Kadangi atliekant kokybinius tyrimus taikomas neformalusis stebėjimas, toliau jį ir aptarsime, nors vartosime tik *stebėjimo* sąvoką.

Stebėjimo tipai klasifikuojami ne tik taikant formalumo/neformalumo kriterijų, bet ir kitus:

1. Dalyvavimo kriterijus. Vienu atveju tyrėjas pats yra stebimosios aplinkos dalyvis (angl. *participant observation*). Kitu atveju stebėtojas tik stebi iš šalies (angl. *non-participant observation*).
2. Tyrėjo įkyrumo/neįkyrumo kriterijus. Kai stebėdamas tyrėjas elgiasi įkyriai, demonstratyviai pabrėžia savo vaidmenį, stebėjimas yra įkyrus (angl. *obtrusive*). Jei tiriamieji stebimi nekrentančiose į akis vietose, ypač naudojant įvairias mechanines priemones (garso ir vaizdo įrašymo), toks stebėjimas vadinamas neįkyriu (angl. *unobtrusive*).
3. Natūralumo/dirbtinumo kriterijus. Kai tyrėjas stebi natūraliai vykstančias situacijas ir natūralią aplinką, toks stebėjimas vadinamas natūraliu. Jei situacijos yra dirbtinai kuriamos, stebėjimas kontroliuojamas (angl. *controlled or contrived*).
4. Tyrėjo slaptumo/atvirumo kriterijus. Kai tyrėjas slapta prisijungia prie informantų grupės (pvz., į organizacijos bendruomenę ateina kaip naujas darbuotojas), toks stebėjimas vadinamas užslėptu (angl. *disguised*). Priešingu atveju, kai informantai žino, kad yra stebimi, stebėjimas yra atviras (angl. *non-disguised*).

5. Tiesioginis/netiesioginis stebėjimas. Netiesioginis stebėjimas vyksta tada, kai daromas vaizdo įrašas, kurį tyrėjas žiūri po to, kai stebimoji situacija jau liko praeityje.

Stebėtojo vaidmuo dalyvavimo požiūriu

Kaip minėta, tyrėjas tyrimo metu dalyvavimo tiriamojame aplinkoje požiūriu gali atlikti skirtingus vaidmenis (Patton, 2003; Frechtling, Sharp, 1997).

Jis pats gali būti stebimosios aplinkos dalyvis (pvz., jeigu nori stebėti kalinių gyvenimą, gali tapti kaliniu ir kalėjime praleisti tam tikrą laiką). Tada aplinką bando suvokti, remdamasis asmeniniu patyrimu, sąveikaudamas ir diskutuodamas su kitais stebimosios aplinkos dalyviais.

Jei tyrėjas nedalyvauja veikloje, kurią stebi, jis pasyviai stebi aplinką iš šalies: žiūri, klausosi, kelia hipotezes, ieško jų patvirtinimo/paneigimo faktų, daro išvadas, stengiasi nekristi į akis, būti tiesiog nematomas (pvz., gali stebėti organizacijos narių darbą ir daryti išvadas).

Tyrėjo dalyvavimas stebimojoje aplinkoje priklauso nuo daugelio veiksnių. Apsispręsdamas dėl savo vaidmens stebėjimo metu jis turi įvertinti dalyvavimo/nedalyvavimo privalumus ir trūkumus. Stebimieji visada linkę kažkiek keisti savo elgesį, kai žino, kad yra stebimi. Jeigu tyrėjas pats yra stebimosios aplinkos dalyvis, kiti stebimieji jaučiasi laisviau, mažiau modifikuoja savo elgesį, taigi elgiasi daug natūraliau. Tyrėjo dalyvavimas tiriamojame aplinkoje yra pageidautinas (Patton, 1990), nes padeda geriau suvokti gautų duomenų prasmę, sociopolitinį kontekstą, dalyvių sąveikos ypatumus. Teigiamus tokio dalyvavimo aspektus nustatė V. Kanuha (2000):

- ✓ Santykinai lengvas priėjimas prie tyrimo dalyvių.
- ✓ Trumpesnis duomenų rinkimo laikas.
- ✓ Reali tyrimo atlikimo vieta.
- ✓ Pasitikėjimu pagrįstų santykių užmezgimo ir puoselėjimo tikimybė.
- ✓ Galimybė tyrinėti patį save.

Pažymima ir tai, kad kuo labiau tyrėjas priartėja prie tyrimo dalyvių, kuo intensyviau sąveikauja su informantais, tuo geriau subjektyviai supranta tiriamą objektą, kas lemia ir duomenų kokybę (Toma, 2000).

Vis dėlto tyrėjui dalyvauti stebimojoje aplinkoje nelengva. Jei jis yra ir stebimosios aplinkos dalyvis, gali kilti tam tikrų šio metodo taikymo problemų:

- ✓ Tyrėjui sudėtingiau tvarkyti stebėjimo dienoraštį, nes vienu metu tenka atlikti du vaidmenis (stebėjimo aplinkos dalyvio ir stebėtojo), juos derinti, todėl nukenčia dienoraštyje užfiksuotų duomenų kokybė.
- ✓ Tyrėjo-dalyvio stebėjimas yra subjektyvus, nes tyrėjas glaudžiai emociniais ryšiais susijęs su stebimąja aplinka. Kad gerai atliktų stebėtojo-tyrėjo vaidmenį, jis turi šiek tiek keisti savo, kaip stebimosios aplinkos dalyvio, vaidmenį atlikimą – vengti familiarumo, stengtis užimti kuo objektyvesnę poziciją.
- ✓ Kadangi tyrėjas yra emociniais ryšiais susijęs su stebimąja aplinka, egzistuoja tikimybė, kad tyrėjas-stebėtojas nutylės duomenis, kurie gali kompromituoti jam mielus žmones, arba priešingai – perdėtai kritiškai pateiks informaciją apie žmones, kurie jam nepatinka.
- ✓ Tyrėjas turi atsakyti sau į klausimą, ar etiška apie stebimą aplinką pateikti tą informaciją, kurios turbūt niekad negautų iš šalies stebintis tyrėjas. Ar tokios informacijos viešinimo aplinkiniai netraktuos, kaip „šiukšlių iš namų nešimo“? Ar nebus pažeistas konfidencialumo, lojalumo savo organizacijai principas (jei tyrimas vyksta organizacijoje)?

Be to, pastebėta, kad tyrėjai, kurie yra ir stebimosios aplinkos dalyviai, nepastebi daugelio dalykų, kuriuos mato išoriniai stebėtojai. Žmogui būdinga nepastebėti jį supančių dalykų ypatumų, nes jam atrodo, kad viskas taip ir turi būti. Todėl kartais teigiama, kad geriausias stebėtojas yra tas, kuris yra glaudžiai susijęs su stebimąja aplinka, tik yra specialiai parengtas stebėti.

Stebėjimų skaičius

Vienas metodologinių klausimų – kiek kartų reikia stebėti? Tai mažiau aktualu, jeigu tyrėjas pats yra stebimosios grupės narys, bet jeigu stebi tik iš šalies, turi šį klausimą išsikelti. Griežtų taisyklių šiuo atveju nėra. Pagrindinė, kurios rekomenduojama (Frechtling, Sharp, 1997) laikytis, – stebėti daugiau negu vieną kartą ir, jeigu įmanoma, tarp stebėjimų daryti ilgesnę pauzę.

Pagrindinės stebėjimo metodo taikymo taisyklės

Pirmiausia tyrėjas turi apsvarstyti stebėjimo formą: nuspręsti, kokią vaidmenį jis atliks (bus dalyvis-stebėtojas ar tik stebėtojas), kaip bendradarbiaus su kitais tyrėjais, kaip paaiškins stebimiesiems savo vaidmenį, kiek laiko truks stebėjimas (trumpai/ilgai).

4 lentelė

Stebėjimo formos elementų įvairovė

Stebėjimo formos elementai	Vienas kraštutinis	Kitas kraštutinis
Tyrėjo vaidmuo	Tyrėjas dalyvauja stebimojoje aplinkoje	Tyrėjas yra tik stebėtojas
Požiūris į stebimą situaciją	Esminis (iš stebimųjų pozicijos)	Etinis (iš visuotinai priimtose pozicijos)
Tyrimo atlikėjai(-as)	Vienas stebėtojas arba stebėtojų komanda	Patys tiriamieji yra ir stebėtojai
Stebėjimo trukmė	Vienas trumpas stebėjimas (pvz., viena situacija, viena valanda)	Ilgalaikis stebėjimas (metai, mėnuo), daugartinis stebėjimas

Stebėjimo metu labai svarbu daryti stebimosios veiklos užrašus. Rekomenduojama vesti specialius dienoraščius (angl. *field notes*, *diary*). Aprašymai dienoraštyje turi būti kuo detalesni, išsamūs. Jeigu dienoraštyje rašomos ir interpretacijos, jos turi būti atskirtos nuo aprašymo.

M. Patton (2003) nurodė, kad tyrėjas turėtų būti atviras naujai patirčiai, stengtis gauti informacijos iš įvairių šaltinių, stebėti įvairius aspektus, į stebimą situaciją žvelgti iš įvairių pozicijų. Stebėjimo formą reikia traktuoti lanksčiai: ją keisti, jeigu kyla minčių, jog kita forma gali būti veiksmingesnė, renkant kokybiškus duomenis.

Pasirinkti „raktinius“ informantus, tačiau turėti mintyje, kad jų teikiama informacija yra tik dalinė, nes pateikiama iš šių informantų pozicijų.

Svarbu žinoti, kaip elgtis kiekviename stebėjimo etape:

- ✓ Iš pradžių svarbu užmegzti santykius su stebimaisiais ir įgyti jų pasitikėjimą.
- ✓ Svarbu, kad santykiai išliktų puikūs viso stebėjimo metu, stengtis neprarasti stebimųjų pasitikėjimo.
- ✓ Neformalaus stebėjimo metu tyrėjas nuolat kuria teorijas ir jas tikrina. Todėl stebėjimo pabaigoje reikėtų dėmesį nuo idėjų perkelti prie faktų, kurie jas patvirtintų.

Stebėjimo duomenų fiksavimas

Stebėjimo metu įprasta naudoti specialius dienoraščius, kuriuose aprašoma visa tai, kas stebima. Tuo siekiama tiksliai užfiksuoti pagrindinius faktus, jų laiką ir vietą. Galima užfiksuoti viską, kas tyrėjui atrodo vertinga. Dažniausiai stebėdamas tyrėjas glaustai fiksuoja tai, ką stebi, bet tyrimui pasibaigus iš karto išsamiai aprašo visą stebėjimo eigą, tai interpretuoja ir daro išvadą. Didžiausias privalumas: tyrėjas gali tiksliai suvokti stebimą situaciją. Trūkumai: stebimoje situacijoje tyrėjas gali būti šališkas, todėl ją neteisingai interpretuoti ir daryti neteisingas išvadas. Kitas dalykas: fiksuodamas duomenis jis nemato, kas vyksta, o stebėdamas situaciją, jos iš karto negali fiksuoti.

Dienoraštis – tai tarsi stebėjimo kronika, todėl jį verta suskirstyti į dalis pagal stebėjimo dienas ir stebimus įvykius. Tyrėjo užrašai dienoraštyje yra dvejopi: trumpi užrašai, daromi stebėjimo metu, ir detalūs užrašai, daromi stebėjimui pasibaigus. Stebėjimo metu tyrėjui svarbiau matyti, klausytis ir įsiminti, o fiksuoti tik pagrindinius dalykus (detales geriau aprašyti iš karto po stebėjimo).

Dienoraštyje aprašomos visos stebėjimo scenos: fiksuojamas laikas ir data, detaliai aprašoma stebėjimo vieta, dalyvaujantys žmonės, chronologiškai aprašomi vykstantys įvykiai. Aprašant stebimus įvykius reikia fiksuoti viską, ką mato ir girdi, neapibendrinti, stengtis pažodžiui užrašyti tai, ką sako stebimieji, naudoti tik stebimų žmonių slapyvardžius. Stebėjimo metu tyrėjas turi stengtis elgtis neįkyriai, kad stebimieji užmirštų, jog yra stebimi. Stebėjimo pradžioje svarbu aprašinėti viską, neskirstant duomenų į svarbius ir nesvarbius. Tai, kas iš pradžių atrodo visai nesvarbu, po kiek laiko gali tapti labai svarbu – ne visi stebėjimo ženklai iš karto pasireiškia kaip labai svarbūs.

Nors dienoraštis pirmiausia skirtas tam, kad jame būtų aprašoma tai, kas stebima, čia gali būti pateikiama ir interpretacijų, išreiškiami jausmai, emocijos, išsakomos prielaidos, keliamos hipotezės, idėjos, kt. Tokias interpretacijas patartina atskirti nuo stebėjimo aprašymo. Užrašus dienoraštyje reikėtų daryti kuo detalesnius, nes būtent detalus aprašymas (angl. *thick description*) yra vienas būdų, padedančių užtikrinti stebėjimu paremto tyrimo išorinį validumą (angl. *transferability*). Patartina daryti dienoraščio kopijas ir laikyti jas skirtingose vietose.

Tyrėjas stebimus reiškinius gali įrašinėti naudodamas įvairių techniką, pavyzdžiui, vaizdo ir garso įrašymo priemonės, nešiojamą kompiuterį. Taip galima surinkti kokybiškesnių duomenų, nes tyrėjas gali daug kartų peržiūrėti tą pačią situaciją, prieš pradėdamas interpretuoti ir daryti išvadą gali pasitelkti ir kitų specialistų, kad jie padėtų duomenis įvertinti. Pagrindinis trūkumas: dauguma žmonių prieš kamerą elgiasi kitaip, todėl kyla duomenų patikimumo klausimas. Jeigu tyrėjas nusprendžia naudotis tam tikra technika, privalo informuoti apie tai tiriamąjį, užtikrinti, kad bus paisoma etikos reikalavimų, ir gauti jo sutikimą.

Stebėjimo privalumai ir trūkumai

Stebėjimo privalumai:

- ✓ Pagrindinis – realūs duomenys apie žmonių elgesį, įvykius, aplinką, o ne tai, kas apie tuos įvykius, elgesį, aplinką sakoma.

- ✓ Pirminė informacija apie individus ir grupes.
- ✓ Galimybė būti tyrimo kontekste ir geriau jį suvokti.
- ✓ Netikėtų rezultatų galimybė.

Stebėjimo metodo taikymo trūkumai:

- ✓ Tiriamiesiems jis kelia nerimą: baiminamasi, kad stebėjimo metu bus surinkta kompromituojančių duomenų, apie kuriuos gali sužinoti vadovai, o tai gali neigiamai paveikti jų profesinę karjerą.
- ✓ Brangus ir daug laiko užimantis metodas.
- ✓ Tyrėjui būtinos puikios stebėjimo kompetencijos.
- ✓ Kai individai ar jų grupės žino, kad yra stebimi, jie gali keisti savo elgesį (į gerąją ar blogąją pusę). Šis reiškinys vadinamas *Hawthorne* efektu.
- ✓ Visada išlieka tyrėjo šališkumo ir neobjektyvaus situacijos vertinimo galimybė, kas gali turėti įtakos surenkamų duomenų kokybei.
- ✓ Tyrėjas negali kontroliuoti situacijos.
- ✓ Tyrėjas negali stebėti visko. Jis, tarkim, gali žiūrėti į vitrinas, stebėti, kaip žmonės valgo, kalbasi, bet tik retai gali išgirsti, apie ką stebimieji kalbasi. Kuo stebimųjų pokalbiai yra asmeniškiesni, tuo mažiau jie prieinami stebėtojų. Taigi stebėdamas tyrėjas negali fiksuoti subtilesnių dalykų, sužinoti stebimųjų elgesio motyvų, suprasti išgyvenimų, nepaisant to, neformalusis stebėjimas padeda įsigilinti į tiriamą problemą ir galbūt pradėti ją suprasti.
- ✓ Stebėdami tą pačią situaciją skirtingi tyrėjai gali skirtingai interpretuoti stebimus reiškinius.
- ✓ Tyrėjai skirtingai užrašo stebėjimo duomenis – gana dažnai dalies informacijos neužfiksuoja (pvz., užrašinėdamas stebėjimo duomenis nemato, kas vyksta, todėl ir negali to vyksmo užfiksuoti).

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Stebėjimo dienoraštis

- ✓ Stebėjimo dienoraštis yra tarsi stebėjimo kronika, todėl jį verta suskirstyti dalimis pagal stebėjimo dienas ir stebimus įvykius.
- ✓ Tyrėjo užrašai dienoraštyje yra dvejopi: trumpi užrašai, daromi iš karto – stebėjimo metu; detalūs užrašai, daromi stebėjimui pasibaigus. Stebėdamas tyrėjas turi matyti, klausytis ir įsiminti, o užrašinėti reikia tik pagrindinius dalykus – detales geriau surašyti iš karto po stebėjimo.
- ✓ Aprašoma kiekviena stebėjimo scena: fiksuojamas laikas ir data, detalieji aprašomi: stebėjimo vieta, dalyvaujantys žmonės, chronologiškai scenoje vykstantys įvykiai.
- ✓ Aprašant stebimus įvykius reikėtų fiksuoti viską, ką tyrėjas mato ir girdi, neapibendrinti, stengtis pažodžiui užrašyti tai, ką sako stebimieji, vartoti tik stebimų žmonių slapyvardžius.
- ✓ Stebėjimo pradžioje svarbu aprašinėti viską, neskirstant duomenų į svarbius ir nesvarbius. Tai, kas iš pradžių atrodo visai nesvarbu, po kiek laiko gali būti labai svarbu.
- ✓ Nors dienoraštis visų pirma skirtas tam, kad jame būtų aprašoma tai, kas stebima, čia gali būti pateikiama ir interpretacijų, išreikšiami jausmai, emocijos, prielaidos, keliamos hipotezės, idėjos,

kt. Interpretacijas dienoraštyje patartina atskirti nuo stebėjimo aprašymo.

- ✓ Užrašai dienoraštyje turi būti detalūs, nes detalus aprašymas (angl. *thick description*) ypač veiksmingai užtikrina stebėjimo metodu paremtu tyrimo išorinį validumą (angl. *transferability*).
- ✓ Patartina daryti dienoraščio kopijas ir laikyti jas skirtingose vietose.

Stebėjimo metodo taikymo ABC (remiantis Patton, 2003)

- ✓ Visų pirma tyrėjas turėtų apmąstyti stebėjimo formą: nuspręsti, kokį vaidmenį pats atliks (bus dalyvis-stebėtojas ar tik stebėtojas), kaip bendradarbiaus su kitais tyrėjais, kaip paaiškins stebimiesiems savo vaidmenį, kiek laiko truks stebėjimas (trumpai/ilgai), koks bus stebėjimo fokusas (tiriamas vienas elementas ar visas reiškinys).
- ✓ Stebėjimo metu svarbu stebimąją veiklą fiksuoti, t. y. rašyti pastabas. Rekomenduojama rašyti specialų dienoraštį (angl. *field notes, diary*). Aprašymai dienoraštyje turi būti kuo detalesni, išsamūs. Jeigu dienoraštyje rašomos ir interpretacijos, jos turi būti atskirtos nuo aprašymo.
- ✓ Tyrėjas turėtų atsiverti naujai patirčiai, stengtis surinkti informacijos iš įvairių šaltinių, stebėti įvairius aspektus, stebimą situaciją vertinti iš skirtingų pozicijų. Stebėjimo formą taikyti lanksčiai: keisti, jei atrodo, kad kitaip galima surinkti kokybiškų duomenų.
- ✓ Laikytis metodų trianguliacijos principo ir rinkti duomenis, derinant įvairius metodus: stebėjimo, interviu, dokumentų rinkimo.

- ✓ Cituoti žmonių pasisakymus. Geriau duomenis pateikti, vartojant tyrimo dalyvių terminus.
- ✓ Pasirinkti „raktinius“ informantus, bet turėti galvoje, kad jų teikiama informacija yra tik dalinė, pateikiama iš šių informantų pozicijų.
- ✓ Reikia žinoti, kaip elgtis kiekviename stebėjimo etape:
 - iš pradžių svarbu užmegzti santykius su stebimaisiais ir įgyti jų pasitikėjimą;
 - viso stebėjimo metu svarbu santykius puoselėti ir neprarasti stebimųjų pasitikėjimo;
 - stebėjimo pabaigoje nuo idėjų generavimo pereiti prie jas patvirtinančių faktų paieškos.

? Savikontrolės klausimai

1. Kas yra stebėjimas?
2. Kokie yra stebėjimo metodo privalumai ir trūkumai?
3. Kuris stebėjimo metodas naudingesnis tyrimui: kai tyrėjas pats dalyvauja ar kai tik stebi iš šalies? Pagrįskite savo nuomonę.
4. Kodėl stebėjimo dienoraštyje racionalu atskirti aprašymą ir stebėtojo interpretacijas?
5. Ar yra tokių situacijų, kai neracionalu tartis dėl stebėjimo su informantais ir tai daryti slapta?
6. Ar etiška tyrimo metu stebėti slapta kamera, apie tai neinformavus tyrimo dalyvių?
7. Kaip Jūs vertinate duomenų rinkimą stebėjimo metodu verslo šnipinėjimo tikslais (kai užsakovas užsako tyrimą, siekdamas atskleisti konkurentų paslaptis)?
8. Ar stebėjimas gali būti taikomas atliekant kokybinius tyrimus, kaip vienintelis duomenų rinkimo metodas?
9. Kokių duomenų neįmanoma iš informantų surinkti stebint?

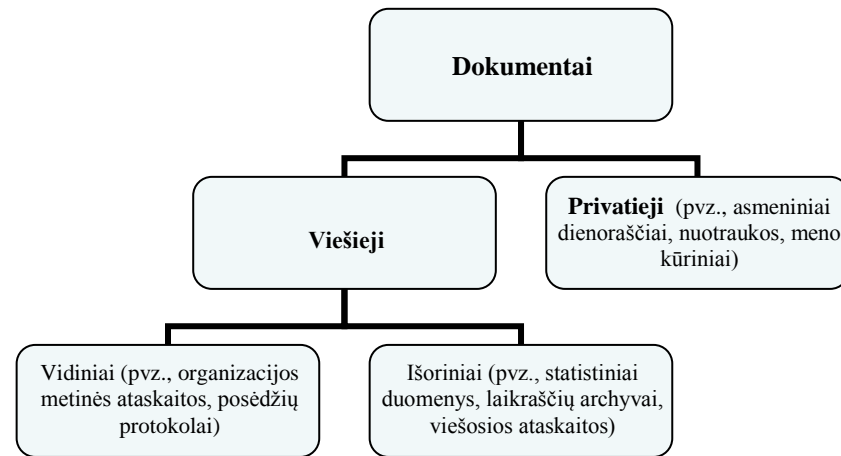
2.3. Dokumentų rinkimas

Tyrimui būtinų duomenų galima gauti ne tik stebint, klausiant ir klausantis atsakymų, bet ir renkant įvairius žmonių veiklos produktus, kurie metodologinėje literatūroje vadinami bendru *dokumentų* pavadinimu.

Dokumentai klasifikuojami taikant įvairius kriterijus:

- ✓ viešumo/privatumo;
- ✓ pobūdžio (tekstai/kiti dokumentai);
- ✓ kūrimo paskirties (sukurti tyrėjo užsakyamu ar kitais tikslais).

Taikant viešumo/privatumo kriterijų visi dokumentai skirstomi į dvi dideles grupes: viešieji (angl. *public*) ir privatieji (angl. *personal*).

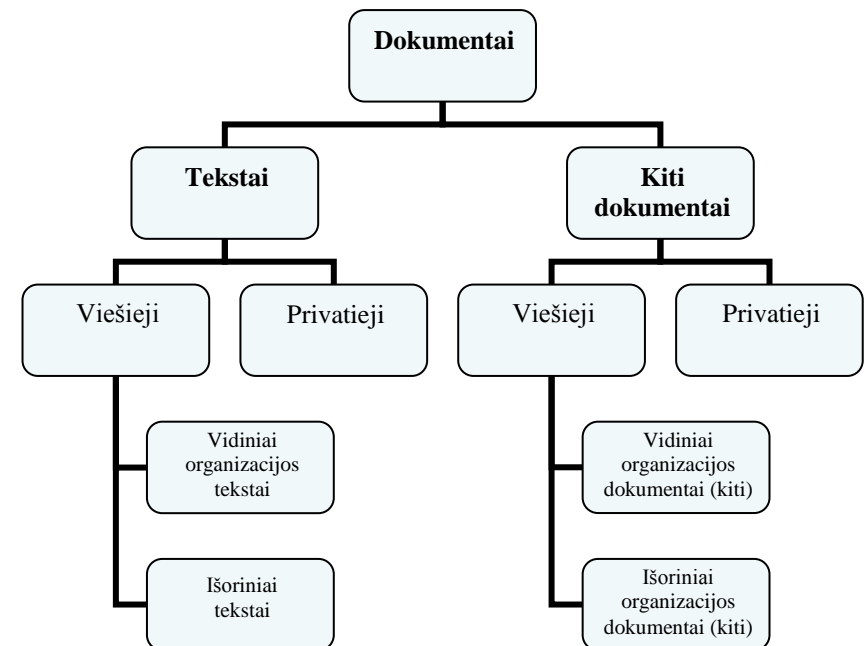
9 pav. Dokumentų tipai, taikant viešumo/privatumo kriterijų

Viešaisiais vadinami dokumentai, kurie buvo parengti ir saugomi atsiskaityti už kažką (Lincoln, Guba, 1985). Šie dokumentai skirstomi į išorinius (įvairios viešosios statistinės ataskaitos, laikraščių archyvai, duomenys apie regionus, verslo sąlygas ir kt. – jie gali būti naudingi siekiant geriau suprasti tiriamą problemą) ir vidinius (kuria-

mi tik konkrečios tiriamos organizacijos reikmėms tenkinti: organizacijos ir jos padalinių metinės ataskaitos, organizacijos istorijos aprašymai, posėdžių protokolai, katalogai, pareigybių aprašymai, etikos kodeksai, darbo sutartys, oficiali korespondencija, reklaminiai bukletai ir kt.; jie archyvuojami kiekvienoje organizacijoje). Tyrimo metu gali būti panaudoti, siekiant geriau suvokti organizacijos išteklius, vertybes, procesus, prioritetus, rūpesčius, problemas.

Privatieji dokumentai parengti asmeniniais tikslais. Jie dar vadinami *gyvenimo dokumentais*. Tai asmeniniai dienoraščiai, nuotraukos, meno dirbiniai, eilėraščiai, laiški, tvarkaraščiai ir pan. Privačiųjų dokumentų analizė padeda tyrėjui geriau suvokti informantų pasaulėžiūrą.

Atsižvelgiant į pobūdį, dokumentai skirstomi į dvi dideles grupes: tekstai ir kiti dokumentai.

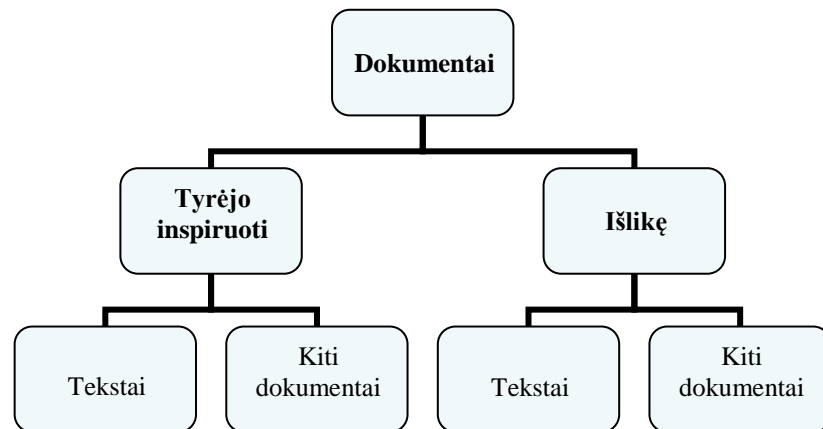

10 pav. Dokumentų tipai, atsižvelgiant į jų pobūdį

Tekstai – tai visi rašytiniai dokumentai (dienoraščiai, gyvenimo istorijos, autobiografijos, metinės ataskaitos, verslo planai, projektų aprašymai, rašinėliai, refleksijos, raštu pateikti atsakymai į atvirosius klausimus ir pan.). Iš kitų dokumentų kokybiniuose tyrimuose dažniausiai naudojamos nuotraukos (Silverman, 2006). Šiai grupei priskirtini ir vaizdo įrašai, animaciniai filmukai, reklamos, garso įrašai, kt.). Tekstai ir kiti dokumentai gali būti privatieji ir viešieji, pastarieji – vidiniai ir išoriniai.

Dokumentų tipologija, atsižvelgiant į jų paskirtį

Nors kai kurie mokslininkai dokumentais vadina tik tuos žmonių veiklos produktus, kurie rengiami ne tyrimo tikslais, vis dėlto dauguma dokumentais vadina ir tuos žmonių veiklos produktus, kurie sukuriami tyrėjo prašymu. Čia skiriami du dokumentų tipai: 1) tyrėjo inspiruoti (angl. *elicited*) ir 2) išlikę dokumentai (angl. *extant*).

11 pav. Dokumentų tipai, atsižvelgiant į jų sukūrimo paskirtį

K. Charmaz (2006) *tyrėjo inspiruotais* vadina dokumentus, kurių kūrimą inspiravo pats tyrėjas, pavyzdžiui, dienoraščiai, gyvenimo isto-

rijos, pasakojimai (žodžiu ar raštu), atsakymai į atvirosius klausimus raštu, jeigu informantai minėtus dokumentus parengė tyrėjo prašymu.

Raštu pasisakyti informantai gali jiems patogiu laiku, atvirai, ypač jei aptariami subtilesni klausimai. Tai ypač svarbu bendraujant su jautresniais žmonėmis, kurie nepatogiai jaučiasi kalbėdami subtilesnėmis temomis (pvz., apie savo finansinę padėtį, nemalonumus darbe, seksualinį gyvenimą, genealogiją, asmenines savybes, neišsipildžiusias svajones ir pan.).

Žinoma, ne kiekvienas geba sklandžiai dėstyti mintis raštu. Čia galima pasitelkti žodinę dokumento kūrimo formą: paprašyti papasakoti atvejus, gyvenimo istorijas ir juos įrašyti į vaizdo/garso juostą.

Tyrėjo užsakymu sukurtas informanto pasakojimas vadinamas *naratyvu*. Pagrindinė naratyvo metodo charakteristika (Kumar, 2005) – informanto pasakojimas apie savo patyrimą ir išgyvenimus, susijusius su tyrėją dominančiais gyvenimo įvykiais (pvz., skyrybos, seksualinis priekabiavimas, atleidimas iš darbo, bankrutavimas, projekto įgyvendinimas, veiklos organizavimas ir pan.). Tyrėjas tik pasyviai klausosi informanto pasakojimo, leidžia jam visiškai laisvai kalbėti ir nieko neklausinėja. Leistini tik intarpai: *taip, hm, mmm* ir pan.

Gyvenimo istorija, kaip duomenų rinkimo metodas, R. Kumar (2005) teigimu, panašus į naratyvus, tik labiau susijęs su žmogaus patyrimu įvairiais socialinio ir kultūrinio gyvenimo atvejais (pvz., informanto pasakojimas apie gyvenimą Antrojo pasaulinio karo metu). Pasakojant istorijas tyrėjas gali būti aktyvus ar pasyvus klausytojas, atsižvelgiant į informanto pasakojimo aktyvumą, kryptingumą. Jei tyrėjas nori sužinoti informanto gyvenimo istoriją, jis pradeda chronologiškai dėlioti gyvenimo įvykius ir nustato pagrindines temas, į kurias norėtų atkreipti dėmesį. Chronologiniais ženklais gali būti vietos, kuriose gyveno informantas, mokymosi mokykloje metai, studijų metai, pagrindiniai šeimos įvykiai (gimimai, vestuvės, mirtys), visuomeniniai vaidmenys, poilsio vietos, kiti įvairūs gyvenimo įvykiai.

Tyrėjas gali inspiruoti ne tik tekstų, bet ir kitų dokumentų (pvz., nuotraukų, vaizdo filmų ir pan.) kūrimą. Jis gali paprašyti tiriamųjų

nufotografuoti tai, kas jiems labiausiai patinka jų aplinkoje ir iš nuotraukų spręsti apie tiriamųjų preferencijas. Galima paprašyti nufilmuoti organizacijos šventes ir šiuos įrašus nagrinėti.

Išlikusiai vadinami dokumentai (Charmaz, 2006), kurie buvo sukurti ne tyrimo tikslais ir dėl tam tikrų priežasčių išliko (atsitiktinai ar dėl to, kad buvo archyvuojami). Išlikusieji dokumentai yra ypač vertingi dėl jų objektyvumo, nes dažniausiai rengti ne tyrimo, o kitais tikslais (pvz., organizacijos veiklos tobulinimo, asmeninės saviraiškos, socialinių procesų valdymo ir kt.).

Dokumentų naudojimas kokybiniuose tyrimuose

Dokumentų naudojimo, atliekant tyrimą, veiksmingumas gali priklausyti nuo to, kokie būtent dokumentai naudojami ir kaip tai daroma. Dokumentai gali suteikti naudingos informacijos apie organizacijos kultūrą ir joje dirbančius žmones, projektų vykdymą, tiriamųjų asmenines nuostatas ir vertybes. Dokumentai gali būti naudingi:

- ✓ Kaip pagrindinis duomenų rinkimo metodas (gali būti papildomas kitais duomenų rinkimo metodais, kaip antai, interviu ar stebėjimu);
- ✓ Kaip papildomas duomenų rinkimo metodas (pvz., parengiamajame interviu etape, rengiant klausimyną, arba parengiamajame stebėjimo etape, apsisprendžiant, ką stebėti);
- ✓ Kaip vienas iš duomenų rinkimo metodų.

Dokumentų rinkimas, kaip duomenų rinkimo metodas, tyrimuose yra plačiai taikomas – paprastai kaip papildomas duomenų rinkimo būdas. Lyginant su interviu ir stebėjimu, kaip duomenų rinkimo metodais, minėtini šie dokumentų rinkimo privalumai:

- ✓ Dauguma dokumentų yra lengvai prieinami (ypač viešieji išoriniai ir tyrėjo inspiruoti privatieji).
- ✓ Dokumentų rinkimas paprastai yra santykinai nebrangus ar net nieko nekainuojantis metodas (pvz., tyrėjas nemokamai gali naudotis dauguma viešųjų išorinių dokumentų; vykdydamas

tyrimus organizacijose gali lengvai ir be finansinių išlaidų gauti nekonfidencialių organizacijos vidinių dokumentų; gali paprašyti mokinių jiems patogiu laiku parašyti rašinėlius) – nereikia derinti duomenų rinkimo laiko, vietos ir trukmės (bent jau taip, kaip tai daroma taikant interviu ir stebėjimo metodus).

- ✓ Dokumentų analizė padeda nustatyti vertybes, interesus, pozicijas, politinę arba organizacinę atmosferą, viešąsias nuostatas, istorines tendencijas, padarinius ir pan.
- ✓ Leidžia pastebėti pokyčius, kurie įvyko laikui bėgant.
- ✓ Renkant dokumentus tyrėjui lengviau laikytis neįkyrumo pozicijos, ko daug sunkiau pasiekti interviu ir stebėjimo metu.

Duomenų rinkimo metodo trūkumai:

- ✓ Dokumentai gali būti fragmentiški, todėl sudėtinga atkurti tiriamą situaciją (pvz., iš kelių organizacijoje padarytų nuotraukų spręsti apie laiką, vietą, situaciją ir pan.; iš trumpo mokytojų darbo su agresyviais mokiniais aprašymo suvokti šio darbo ypatumus).
- ✓ Dokumentai gali būti netikslūs (pvz., darbuotojo pareigybės aprašyme surašyta tik dalis realiai jo vykdomų darbų).
- ✓ Gali būti neaiškus dokumentų autentiškumas (neaišku, kas sukūrė dokumentą).
- ✓ Dokumentų analizė gali užimti daug laiko.

REKOMENDACIJA PRADEDANČIAJAM TYRĖJUI

Kokybinio tyrimo duomenų rinkimo projekto rengimas

Tyrimo imtis

- ✓ Nustatyti tyrimo generalinės aibės vienetus. Nepaisant tyrimo pobūdžio, visada galima nustatyti vienetus, kurie bus nagrinėjami ir iš kurių bus renkami duomenys (pvz., žmonės, organizacijos, įvykiai, dokumentai, kultūros, subkultūros, vaizdo įrašai, nuotraukos, kt.).
- ✓ Pasirinkti, nurodyti ir pagrįsti tyrimo imties atrankos būdą (tipinių, intensyvių, ekstremalių, arba deviantinių, kuo įvairesnių, homogeninių, kritinių, patvirtinančių arba paneigiančių atvejų, patogioji, „sniego gniūžtės“, kriterinė, teoriškai pagrįsta, proginė atvejų, stratifikuota tikslinė, atsitiktinė tikslinė, politiškai svarbių atvejų, mišri tikslinė atrankos).
- ✓ Apibrėžti ir pagrįsti tyrimo imties dydį, pvz., iš kio skaičiaus žmonių, organizacijų, dokumentų ir kodėl bus renkami duomenys.

Duomenų rinkimo metodai

- ✓ Pasirinkti ir paaiškinti, kokie ir kaip duomenų rinkimo metodai bus taikomi (pvz., interviu, stebėjimas, dokumentų ir įrašų analizė), pagrindžiama, kodėl būtent šie metodai pasirinkti.
- ✓ Parengti ir pateikti duomenų rinkimo protokolus (formas, kuriose informacija bus pateikta).
- ✓ Apsispręsti ir paaiškinti, kaip bus naudojama tyrimo dienoaraščių (ar aprašoma kasdienė tyrimo veikla, ar bus pateiktos tyrėjo refleksijos ir introspekcijos, metodologiniai apmąstymai ir sprendimai).

Tyrėjo vaidmuo

- ✓ Kadangi pats tyrėjas atliekant kokybinį tyrimą yra tyrimo instrumentas, reikia atskleisti ankstesnę jo patirtį, susijusią su tyrimo problema, vieta ar informantais.
- ✓ Jeigu tyrimą atlieka tyrėjų grupė, tokia informacija būtina apie kiekvieną tyrėją, be to, reikia aprašyti ir tyrimo grupės sudėtį, koordinavimą, kitus grupės darbo organizavimo ypatumus.
- ✓ Aptarti savitas etines problemas (pvz., duomenų konfidencialumą, informantų anonimiškumą, taikomus etikos standartus, potencialias etines dilemas ir jų sprendimo strategijas).
- ✓ Aptarti, kaip bus siekiama apsaugoti nuo duomenų iškraipymo, kuris gali atsirasti dėl tyrėjo dalyvavimo, tyrėjo ir informantų santykių, atitinkamų duomenų rinkimo metodų.

? Savikontrolės klausimai

1. Kas vadinama *dokumentais*?
2. Kokie dokumentai vadinami *viešaisiais*?
3. Kokie dokumentai vadinami *privačiais*?
4. Ar dokumentais gali būti laikomi asmeniniai žmogaus užrašai, kuriuos jis darė ankstesniais jo gyvenimo etapais?
5. Ar informanto atsakymai raštu, tyrėjui prašant, traktuojami kaip dokumentai? Jeigu taip, kokio tipo?
6. Kokie dokumentų rinkimo, kaip duomenų rinkimo metodo, privalumai? Trūkumai?
7. Kokie dokumentai naudingesni tyrimui: tyrėjo inspiruoti ar išlikusieji?
8. Ar galima atlikti tyrimą, taikant tik vieną duomenų rinkimo metodą – dokumentų rinkimo?

TERMINŲ ŽODYNĖLIS

Atsitiktinė tikslinė atranka (angl. *random purposeful sampling*) – tyrimo imties sudarymo būdas, atliekant kokybinius tyrimus, kai informatyvių generalinės aibės vienetų yra labai daug, todėl atsitiktinumo principu pasirenkami tik keli generalinės aibės vienetai ir taip sudaroma reikiama imtis. Nepaisant minėto atsitiktinumo, nesiekama daryti išvadų apie visą generalinę aibę.

Atvirasis stebėjimas (angl. *non-disguised observation*) – duomenų rinkimo metodas, kai informantai žino, kad dalyvauja tyrime ir kad tyrėjas juos stebi tyrimo tikslais.

Detalus aprašymas (angl. *thick description*) – tyrėjo pateikiamos informacijos apie tyrimo objektą, vietą, duomenų rinkimo metodą, tyrėjo vaidmenį tyrime ir pan. detali charakteristika, naudojama atliekant kokybinius tyrimus. Detalaus aprašymo reikia tam, kad tyrimo ataskaitos skaitytojas galėtų suprasti, kokioms praktinėms ar mokslinėms reikmėms galima tyrimo rezultatus pritaikyti. Tai pagrindinis kokybinio tyrimo išorinio validumo užtikrinimo būdas.

Ekstremalių arba deviantinių atvejų atranka (angl. *extreme or deviant-case sampling*) – tai kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, grindžiamas supratimu, kad būtent ekstremalūs/deviantiniai atvejai gali būti įdomūs ir atskleisti daugiau, negu atsitiktiniai atvejai. Tyrimui gali būti pasirenkami įvairūs ekstremalūs/deviantiniai atvejai pvz.: didelė sėkmė ar nesėkmė, iš mokyklos pašalinti mokiniai, sėkmingai dirbantys darbuotojai, ypatingi įvykiai, krizės.

Formalizuotas interviu (angl. *formalized interview*) – interviu, kuriam būdingas tam tikro laipsnio formalizavimas (pvz., iš anks-

to numatomi visi arba tik dalis klausimų), tipas. Ypač formalizuoti interviu, kai iš anksto numatomi visi klausimai ir atsakymų variantai, taikomi kiekybiniuose tyrimuose. Kokybiniuose tyrimuose taikomi tik tie formalizuoti interviu, kuriuose atsakymai iš anksto nenumatomi. Sinonimai: struktūruotas interviu, standartizuotas interviu.

Formalus stebėjimas (angl. *formal observation*) – duomenų rinkimo metodas, padedantis tyrėjui sistemiskai stebinti ir formaliai fiksuojant stebėjimo vienetus rinkti duomenis apie situacijas, programas, procesus, elgesį ir aplinką. Formalaus stebėjimo metu tyrėjas iš anksto numato stebėjimo vienetus ir fiksuoja jų pasireiškimo dažnį. Formalaus stebėjimo metu gauti duomenys nagrinėjami kiekybiniais metodais.

Generalizavimas (angl. *generalization*) – tyrimo išvadų taikymas generalinėje aibėje.

Gyvenimo istorija (angl. *life story*) – privatusis dokumentas, kurį sukuria informantas asmeniniais tikslais arba tyrėjo prašymu raštu/žodžiu (pastaruoju atveju tyrėjas gyvenimo istoriją įrašo į vaizdo/garso juostą). Gyvenimo istorija, kaip duomenų rinkimo metodas, panaši į naratyvus, tik labiau susijusi su žmogaus patyrimu įvairiais socialinio ir kultūrinio gyvenimo atvejais.

Grupinės diskusijos metodas (angl. *focus group*) – giluminio interviu metodas, kuriame dalyvauja 8–12 tarpusavyje sąveikaujančių informantų, svarstančių visiems dalyviams įdomią problemą. Grupinėje diskusijoje ypač svarbu: informantų patirtis, interesai, nuostatos, požiūriai, nuomonės, išryškėjantys grupės dinamiskumo dėka (šių duomenų nepavyktų gauti, jei grupė nebūtų dinamiška ir nesąveikautų). Nuo paprasto grupinio interviu grupinės diskusijos metodas skiriasi tuo, kad grupės darbui vadovauja diskusijos vedėjas, kuris skatina grupės narius diskutuoti. Kiekvienas grupės dalyvis raginamas pasisakyti tiriamuoju klausimu, užduoti ir atsakyti į kitų grupės narių klausimus. In-

formantai grupės darbui atrenkami pagal bendrą požymį (socio-demografinę charakteristiką, bendrą patirtį ar interesus ir pan.), todėl grupė tam tikru požiūriu (požiūriais) yra homogeniška.

Grupinės diskusijos sesija (angl. *focus group session*) – grupinės diskusijos dalyvių bendro darbo su diskusijos vedėju laikas, kai dalyviai kartu nagrinėja tiriamą problemą: atsako į diskusijos vedėjo užduodamus klausimus, klausosi vieni kitų pasisakymų ir į juos atsižvelgę papildo ankstesnius savo pasisakymus.

Grupinės diskusijos vedėjas (angl. *focus group moderator*) – tai grupės diskusijai vadovaujantis žmogus. Juo gali būti pats tyrėjas arba pasamdytas asmuo, turintis diskusijos vedėjui būtinų kompetencijų. Grupinės diskusijos vedėjas atsakingas tik už duomenų rinkimą, tuo tarpu tyrėjas – už visą tyrimą, todėl jis kartu su diskusijos vedėju dalijasi atsakomybe už duomenų rinkimą grupinės diskusijos metu.

Homogeninių atvejų atranka (angl. *homogeneous sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai į tyrimą įtraukiami tik vieno tipo, kažkuo tarpusavyje panašūs atvejai (pvz., įmonių vadovai).

Įkyrus stebėjimas (angl. *obtrusive observation*) – toks duomenų rinkimo metodas, kai stebėdamas tyrėjas elgiasi įkyriai, demonstratyviai pabrėždamas savo, kaip stebėtojo, vaidmenį.

Individualus giluminis interviu (angl. *in-depth interviu*) – giluminio interviu tipas, tyrėjo taikomas, siekiant iš vieno informanto gauti informacijos, kuri padėtų jam visapusiškai suprasti tiriamą objektą. Tokios informacijos galima gauti tiesioginio vizualinio informanto ir tyrėjo kontakto metu. Kaip alternatyva interviu gali vykti telefonu, elektroninėmis ir kitomis ryšio priemonėmis. Skiriamasis individualaus giluminio interviu bruožas – išklaušinėjimas ir atvirieji klausimai.

Informantas (angl. *informant*) – asmuo, teikiantis informaciją kokybinį tyrimą atliekančiam tyrėjui.

Intensyvių atvejų atranka (angl. *intensity sampling*) – kokybiniuose tyrimuose naudojamas tyrimo imties sudarymo būdas, kai siekiama iširti tuos atvejus, kurie yra informatyvūs, bet ne ekstremalūs. Tai atvejai, kurie yra daugiau ar mažiau nutolę nuo vidurkio (pvz., darbuotojai, kurių atlyginimai didesni/mažesni, tačiau ne didžiausi ir ne mažiausi, negu šalies vidurkis).

Interviu (angl. *interview*) – duomenų rinkimo metodas, apimantis respondentų/informantų klausinėjimą ir aktyvų jų atsakymų klausimą, siekiant suvokti jų patirtį ir sužinoti nuomones tiriamuoju klausimu.

Iš dalies struktūruotas interviu – žr. *kryptingas interviu*.

Išklausinėjimo technika (angl. *probe*) – speciali technika, taikoma atliekant individualų interviu ir taikant grupinės diskusijos metodą, kai siekiama išgauti iš informanto(-ų) išsamius atsakymus ir taip labiau įsigilinti į tiriamojo objekto detales.

Išlikę dokumentai (angl. *extant documents*) – visi viešieji ir privatieji dokumentai, kurie buvo parengti ne tyrimo tikslais ir dėl tam tikrų priežasčių išliko (atsitiktinai ar dėl to, kad buvo archyvuojami).

Išorinis validumas (angl. *external validity*) – tyrimo kokybiškumo požymis, tyrėjo siekiamybė tyrimo rezultatus pritaikyti generalinėje aibėje. Skirtingai negu atliekant kiekybinius tyrimus, kai siekiama statistinio tyrimo rezultatų apibendrinimo ir jų pritaikymo visai generalinei aibei, kokybiniais tyrimais siekiama, kad tyrimo ataskaitos skaitytojas pats nuspręstų, kur gali pritaikyti tyrimo rezultatus. Todėl būtina detaliai aprašyti tyrimą. Išoriniam validumui nusakyti anglų kalboje vartojamas specialus *perkeliamumo* terminas (angl. *transferability*).

Kontroliuojamasis stebėjimas (angl. *controlled observation*) – duomenų rinkimo metodas stebint dirbtinai (tyrimo tikslais) sukurtoje aplinkoje ir kontroliuojamomis sąlygomis.

Kriterinė atranka (angl. *criterion sampling*) – atliekant kokybinius tyrimus taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai imties vienetai atrenkami iš generalinės aibės pagal tam tikrą tyrėjo nustatytą kriterijų(-us).

Kritinių atvejų atranka (angl. *critical case sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai tyrėjas siekia į tyrimą įtraukti ypač svarbų (angl. *key*) asmenį, pogrupį, situaciją, aplinką ir pan. Šį atrankos tipą galima vertinti ir kaip ekspertinės atrankos atmainą, nes kritinius, tyrimo požiūriu ypač svarbius atvejus nustato ekspertai.

Kryptingas arba iš dalies struktūruotas interviu (angl. *interview guided approach or semi-structured interview*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas individualus interviu, vykdomas iš anksto numatytomis temomis ir/ar klausimais. Vis dėlto tyrėjas griežtai nesilaiko nustatytų žodžių ir klausimų tvarkos, laisvai keičia juos vietomis, taikydamas išklausinėjimo metodiką. Pagrindinis šio interviu tipo privalumas – interviu gaunami išsamūs duomenys, lyginant su neformaliu pokalbiu-interviu.

Maksimaliai įvairių atvejų atranka (angl. *maximum-variation sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai siekiama į tyrimą įtraukti kuo įvairesnių generalinės aibės vienetų. Tyrimu siekiama nustatyti svarbiausius bruožus, būdingus visiems tiriamiems atvejams.

Metodologinė trianguliacija (angl. *methodological triangulation*) – skirtingų tyrimo metodų derinimas viename tyrime.

Mišri tikslinė atranka (angl. *combination or mixed purposeful*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, tyrėjui vieno tyrimo metu taikant du ir daugiau tyrimo imties sudarymo būdų.

Naratyvas (angl. *narrative*) – privatusis dokumentas, kurį rengia informantas asmeniniais tikslais arba tyrėjo prašymu raštu arba žodžiu (pastaruoju atveju – tyrėjas istoriją įrašo į vaizdo/garso

juosta). Naratyvo, kaip duomenų rinkimo metodo, pagrindas – informanto pasakojimas apie savo patyrimą ir išgyvenimus, susijusius su tam tikrais gyvenimo įvykiais.

Natūralus stebėjimas (angl. *contrived observation*) – toks duomenų rinkimo metodas, kai tyrėjas renka duomenis stebėdamas reiškinį natūralioje aplinkoje.

Neformalizuotas interviu (angl. *non-formalized interview*) – interviu tipas, kuriam nebūdingas formalizavimas: klausimai gali kilti spontaniškai, iš anksto nepasirengus. Kai kurie mokslininkai visus neformalizuotus interviu vadina giluminiais (angl. *in-depth*). Sinonimai: nestruktūruotas interviu, nestandartizuotas interviu.

Neformalus pokalbis-interviu (angl. *informal conversational interview*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas individualus interviu, kuris vyksta spontaniškai tyrimo metu ir informantas gali net nežinoti, kad iš jo imamas interviu. Tyrėjas klausia to, kas jam svarbu, atsižvelgdamas į tyrimo kontekstą. Klausimai ir temos iš anksto nenumatomi.

Neformalus stebėjimas (angl. *non-formal observation*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas duomenų rinkimo metodas, padedantis tyrėjui sistemingai stebinti ir neformaliai dienoraštyje fiksuojant rinkti duomenis apie situacijas, programas, procesus, elgesį ir aplinką.

Neįkyrus stebėjimas (angl. *unobtrusive observation*) – toks duomenų rinkimo metodas, kai stebėdamas tyrėjas elgiasi neįkyriai, nepabrėždamas savo, kaip stebėtojo, vaidmens.

Nestruktūruotas interviu (angl. *non-structured interview*) – žr. *neformalizuotas interviu*.

Netiesioginis stebėjimas (angl. *indirect observation*) – toks duomenų rinkimo metodas, kai stebimas vaizdo įrašas, t. y. tyrėjas jį žiūri tada, kai stebimoji situacija jau liko praeityje.

Pasikliautinumas (angl. *dependability*) – kokybinio tyrimo kokybės požymis (kiekybinio tyrimo patikimumo analogas), tyrėjo siekiamybė, kad tyrimu būtų galima pasikliauti. Siekdamas užtikrinti tyrimo pasikliautinumą tyrėjas renka duomenis iš skirtingų informantų, kartoja skirtingomis sąlygomis, skirtingose situacijose, skirtingais metodais, taiko įvairius analizės metodus, atlieka tyrimo auditą.

Patogioji atranka (angl. *convenience sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai atrenkami prieinamiausi generalinės aibės vienetai.

Patvirtinančių arba paneigiančių atvejų atranka (angl. *confirmatory and disconfirmatory cases*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, skirtas tiems atvejams, kurie patvirtina arba paneigia tai, kas jau nustatyta. Ši atranka tinka, kai tyrėjui tyrimo metu pritrūksta aiškumo ir gilindamasis jis ieško savo įžvalgų patvirtinimo ar paneigimo.

Perkeliamumas (angl. *transferability*) – žr. *išorinis validumas*.

Politiškai svarbių atvejų atranka (angl. *politically important cases*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai tyrimu siekiama sudominti visuomenę tiriamuoju objektu arba priešingai – atitraukti nepageidautiną dėmesį tikslingai iš imties eliminuojant politiškai subtilius atvejus.

Privatieji dokumentai (angl. *personal documents*) – asmeninems reikmėms tenkinti parengti dokumentai (pvz., asmeninis dienoraštis, pasakojimas, asmeniniai laiškai, dienotvarkės), kurie gali būti panaudoti tyrimo tikslais. Privatieji dokumentai gali būti skirstomi į tekstus ir kitus dokumentus, tyrėjo inspiruotus ir išlikusius dokumentus.

Proginė atranka (angl. *opportunistic sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai tyrimo metu kyla naujų hipotezių ir joms patikrinti reikia naujų imties vietų. Faktiškai tie nauji imties vienetai iš anksto neplanuojami,

bet tyrimo metu, pasitaikius progai, tyrėjas juos gali panaudoti. Taip sudaryta imtis yra lanksti ir netikėta.

„**Sniego gniūžtės atranka** (angl. *snowball, chain, network sampling*) – tyrimo imties sudarymo būdas, kuriam būdinga tai, kad kiekvienas tyrime jau dalyvaujantis informantas gali tyrėjui rekomenduoti kitus tyrimo vertus vienetus, tyrėją supažindinti ir į tyrimą įtraukti informantus, kurie priklauso gana ribotai, bet specialios ir svarbios informacijos turinčiai generalinei aibei, kurią pačiam tyrėjui sudėtinga pasiekti ir apie kurią informacijos turi mažai arba iš viso neturi.

Standartizuotas atvirasis interviu (angl. *standardized open-ended interview*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas individualus interviu, vykdomas pagal iš anksto parengtus standartizuotus klausimus. Nepaisant tokio labiau kiekybiniam tyrimams būdingo griežtumo, šis interviu tipas laikomas kokybiniu, o ne kiekybiniu, nes informantų atsakymai yra atviri.

Standartizuotas interviu (angl. *standardized interview*) – žr. *formalizuotas interviu*.

Standartizuotas uždarys interviu (angl. *standardized closed interview*) – kiekybiniuose tyrimuose taikomas interviu, vykdomas užduodant iš anksto numatytus klausimus ir atsakymų variantus.

Statistinis generalizavimas (angl. *statistical generalization*) – generalizavimo forma, kuria nusakoma, kad tyrimo išvados taikytinos visai generalinei aibei. Statistinis generalizavimas taikomas tik atliekant kiekybinius tyrimus. Kokybiniam tyrimams būdingos kitos generalizavimo formos, pvz., analitinis, teorinis, analoginis.

Stebėjimas (angl. *observation*) – duomenų rinkimo metodas, kai tyrėjas stebėdamas renka duomenis apie situacijas, programas, procesus, elgesį ir aplinką. Stebėjimas padeda atskleisti didelę sąveikos įvairovę, tai, apie ką informantai nekalba (vengdami ar

ba tiesiog nesuvokdami), susidaryti visapusišką vaizdą apie tiriamą problemą. Dažniausiai stebėjimo vienetas yra ne pavienis žmogus, o žmonių grupė: šeima, organizacija, bendruomenė.

Stebėjimas dalyvaujant (angl. *participant observation*) – toks duomenų rinkimo metodas, kai pats tyrėjas yra stebimosios aplinkos/situacijos dalyvis.

Stebėjimo dienoraštis (angl. *diary, field notes*) – stebėjimo duomenų fiksavimo forma. Stebėjimo dienoraštyje aprašoma visa tai, kas yra stebima. Aprašymu siekiama tiksliai ir detalai užfiksuoti pagrindinius faktus, jų laiką, vietą. Dienoraštyje gali būti pateikta ir interpretacijų, išreiškiami jausmai, emocijos, prielaidos, keliamos hipotezės, idėjos ir kt.

Stratifikuota tikslinė atranka (angl. *stratified purposeful sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kai tyrėjas nori iliustruoti tiriamųjų pogrupių charakteristikas ir kartu išryškinti grupių skirtumus.

Struktūruotas interviu (angl. *structured interview*) – žr. *formalizuotas interviu*.

Sutikimas dalyvauti tyrime (angl. *informed consent*) – raštu arba žodžiu pateiktas informanto sutikimas dalyvauti tyrime, kur jis pripažįsta, kad dėl dalyvavimo tyrime nepatyrė jokie spaudimo. Tai reiškia, kad informanto sutikimas yra sąmoningas, paremtas žinojimu apie tyrimą ir dėl dalyvavimo tyrime galinčias kilti grėsmes.

Tekstas (angl. *text*) – tai rašytinis dokumentas, kurį galima naudoti tyrimo tikslais (pvz., dienoraštis, autobiografija, metinė ataskaita, organizacijos veiklos gairės). Tekstai gali būti privatieji/viešieji, tyrėjo inspiruoti/išlikę. Be tekstų, tyrime galima naudoti ir kitus dokumentus (pvz., nuotraukas, vaizdo juostas, meno kūrinius).

Telefoninė grupinė diskusija (angl. *telephone focus group*) – grupinės diskusijos metodo forma, kai grupės dalyviai įsitraukia į

grupės darbą laidiniais ar mobiliaisiais telefonais, arba naudodamiesi kompiuteriniu telefoniniu ryšiu.

Teoriškai pagrįsta atranka (angl. *theory-based or operational construct*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas, kriterinės atrankos atmaina. Tyrėjas, remdamasis teoriniais konstruktais, atranka tyrimui atvejus, laiko periodus, žmones. Tarkim, norėdamas ištirti darbuotojų motyvacijos krizės atvejus, turėtų remtis teorija ir aiškiai apibrėžti *motyvacijos krizės* sąvoką. Tyrimui atrinkami būtent tie atvejai, kurie atitinka teorinį apibrėžimą.

Tiesioginis stebėjimas (angl. *direct observation*) – duomenų rinkimo metodas, kai tyrėjas renka duomenis tiesiogiai stebėdamas vykstančią situaciją.

Tikėtinumumas (angl. *credibility*) – žr. *vidinis validumas*.

Tipinių atvejų atranka (angl. *typical cases sampling*) – kokybiniuose tyrimuose taikomas tyrimo imties sudarymo būdas iliustravimo tikslais, kai siekiama išsamiai aprašyti tai, kas yra tipiška, normalu, kas laikoma „vidutinišku“ grupėje, kuri domina tyrėją.

Tyrėjo inspiruoti dokumentai (angl. *elicited documents*) – dokumentai, kurių rengimą inspiravo pats tyrėjas.

Tyrimo auditas (angl. *inquiry audit*) – specialus kokybiniuose tyrimuose taikomas būdas, siekiant įvertinti pagrindinių tyrimo elementų vidinę dermę ir užtikrinti tyrimo patikimumą.

Tyrimo generalinė aibė (angl. *general sample*) – tyrimo vienetų (žmonių, organizacijų, bendruomenių, grupių, įvykių, rašytinių ir vaizdo dokumentų, pan.), atstovaujančių tyrimo objektui, visuma.

Tyrimo imtis (angl. *sample*) – specialiai tyrimui atrinkta generalinės aibės dalis, t. y. tie generalinės aibės vienetai, iš kurių renkami tyrimo duomenys.

Tyrimo populiacija (angl. *study population*) – tyrimo generalinės aibės analogas, kai generalinės aibės vienetai yra žmonės.

Transkribavimas (angl. *transcription*) – tikslus kalbos garsų rašymas pagal tarimą.

Užslėptas stebėjimas (angl. *disguised observation*) – toks duomenų rinkimo metodas, kai informantai nežino, kad dalyvauja tyrime ir kad tyrėjas juos stebi tyrimo tikslais.

Vidinis validumas (angl. *internal validity*) – tyrimo kokybiškumo požymis, tyrėjo siekiamybė, kad tyrimo rezultatai rodytų realią situaciją, būtų tikslūs ir jais galima būtų pasitikėti. Siekdamas užtikrinti vidinį validumą kokybinį tyrimą atliekantis tyrėjas pateikia tyrimo ataskaitą arba jos dalį informantams, kad šie įvertintų jos tikslumą, taip pat taiko trianguliaciją (metodų, šaltinių, teorijų, tyrėjų), naudoja mechanines duomenų įrašymo ir saugojimo priemones, į duomenų analizę įtraukia ir kitus tyrėjus, pats asmeniškai dalyvauja renkant duomenis.

Viešieji dokumentai (angl. *public documents*) – dokumentai, parengti atsiskaityti už kažką. Jie gali būti renkami ir naudojami tyrimo tikslais. Viešieji dokumentai skirstomi į išorinius ir vidinius. Išoriniai dokumentai – tai įvairios viešosios statistinės ataskaitos, laikraščių archyvai, duomenys apie regionus, verslo sąlygas ir kt. Vidiniais vadinami dokumentai, kurie rengiami tik konkrečios tiriamos organizacijos reikmėms tenkinti (pvz., organizacijos metinės ataskaitos, jos istorijos aprašymai, posėdžių protokolai, katalogai, pareigybių aprašymai). Viešieji dokumentai gali būti skirstomi į tekstus/kitus dokumentus, tyrėjo inspiruotus/išlikusius dokumentus.

LITERATŪRA

- Berry, R. (1999). Collecting data by in-depth interviewing. *Education-Line*. <http://www.leeds.ac.uk/educol/documents/000001172.htm>. [Žiūrėta 2007 05 08.]
- Bitinas, B. (2006). *Edukologinis tyrimas: sistema ir procesas*. Vilnius: Kronta.
- Bogdan, R., Biklen, S. (1998). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bowen, G. (2005). Preparing a Qualitative Research-Based Dissertation: Lessons Learned. *The Qualitative Report* 10 (2): 208–222.
- Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2000). *Research Methods in Education*. London and New York: Taylor & Francis Group, RoutledgeFalmer.
- Cooper, C., Jorgensen, P., Merritt, T. (2003). Telephone Focus Groups. *Journal of Women's Health* 12: 945–951.
- Crawford, H., Leybourne, M., Arnott, A. (2000). How we Ensured Rigour in a Multi-site, Multi-discipline, Multi-researcher Study. *Forum: Qualitative Social Research* 1(1). <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/1-00/1-00crawfordetal-e.htm>. [Žiūrėta 2007 04 26]
- Creswell, J. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design; Choosing Among Five Traditions*. London: New Delhi, Thousand Oaks, Sage Publications.
- Čekanavičius, V., Murauskas, G. (2001). *Statistika ir jos taikymas*, t. 1. Vilnius: TEV.
- Dabartinės lietuvių kabos žodynas*. (2003). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Denzin, N., Lincoln Y. (Eds.). (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dereshiwsky, M. (1999). *Research design*. <http://jan.ucc.nau.edu/~mid/edr720/start.html>. [Žiūrėta 2007 04 28.]
- Ehigie, B., Ehigie, R. (2005). Applying qualitative methods in organizations: a note for industrial/organizational psychologists. *The Qualitative Report* 10(3): 621–638.
- Firestone, W. A. (1993). Alternative arguments for generalizing from data as applied to qualitative research. *Educational Researcher* 22(4): 16–23.
- Foster, G. (1994). Fishing the Net for Research Data. *British Journal of Educational Technology* 25(2): 91–97.
- Frechtling, J., Sharp, L. (Eds.) (1997). *User-Friendly Handbook for Mixed Method Evaluations*. Virginia: National Science Foundation.
- Gibbs, A. (1997). Focus Groups. *Social Research Update* 19. <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU19.html>. [Žiūrėta 2007 04 26.]
- Goldman, A., McDonald, S. (1987). *The group depth interview: principles and practices*. Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Gorden, L. (1987). *Interviewing: Strategy, Techniques and Tactics*. Chicago: The Dorsey Press.
- Gražytė-Molienė, O. (2004). *Statistika*, t. 1. Vilnius: Ciklonas.
- Guba, E., Lincoln, Y. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Gummesson, E. (2000). *Qualitative methods in management research*. Sage Publications, Inc. Thousand Oaks, London, New Delhi.
- Hague, P., Hague, N., Morgan, C. A. (2004). *Market research in practice: a guide to the basics*. UK: Kogan Page Limited.
- Hammersley, M., Atkinson, P. (1993). Ethics. In: M. Hammersley, P. Atkinson (Eds.). *Ethnography: Principles in Practice*. New York: Routledge.
- Hitchcock, G., Hughes, D. (1989). *Research and the Teacher: A Qualitative Introduction to School-based Research*. London: Routledge.
- Holloway, I., Wheeler, S. (1999). Ethical issues in qualitative nursing. *Nurs Ethics* 2: 223–232.

- Hurworth, R. (2004). Telephone focus groups. *Social Research Update* 44. <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU44.html>. [Žiūrėta 2007 04 23.]
- Yin, R. K. (1984). *Case study research: Design and methods*. London: Sage.
- Kanuha, V. (2000). „Being native“ versus „going native“: conducting social work research as a insider. *Social Work* 45(5): 339–447.
- Kardelis, K. (2002). *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Kaunas: Judex.
- King, E. (1996). The Use of the Self in Qualitative Research. In: J. T. E. Richardson. (Ed.) *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences*. Leicester: BPS Books.
- Kitzinger, J. (1994). The methodology of focus groups: the importance of interaction between research participants. *Sociology of Health* 16(1): 103–121.
- Kitzinger, J. (1995). Introducing focus groups. *British Medical Journal* 311: 299–302.
- Krueger, R., Casey, M. (2002). *Focus Group Interviewing on the Telephone*. http://www.sph.umn.edu/img/assets/18528/FocGrpKruegerCasey_Aug02.pdf. [Žiūrėta 2007 04 23.]
- Krueger, R. (1994). *Focus Groups*. Thousand Oaks, Ca: Sage.
- Kumar, R. (2005). *Research methodology: a step-by-step guide for beginners*. Sage Publications. London: Thousand Oaks, New Delhi.
- Kvale, S. (1996). *Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. London: Sage Publications.
- LeCompte, M., Preissle, J. (1993). *Ethnography and qualitative design in educational research*. San Diego: Academic Press.
- Lincoln, Y., Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. New York: Sage.
- Lofland, J., Lofland, L. (1995). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. 3rd ed. Belmont, CA: Wadsworth.
- Marshall, C., Rossman, G. (2006). *Designing qualitative research*. SAGE Publications, Inc.
- Merton, R., Fiske, M., Kendall, P. (1956, 1990). *The focused interview*. Glencoe, IL: Free Press.
- Monge, P., Cozzens, M., Contractor, N. (1992). Communication and motivational predictors of the dynamics of organizational innovation. *Organization Science* 3: 250–274.
- Morgan, D., Kreuger, R. (1993). When to Use Focus Groups and Why. In: D. Morgan (ed.). *Successful Focus Groups: advancing the state of the art*. Sage: Newbury Park, CA.
- Morgan, D. (1988). *Focus groups as qualitative research*. London: Sage.
- Morgan, D. (1997). *Focus groups as qualitative research*. London: Sage.
- Muchinsky, P. M. (2003). *Psychology applied to work*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- Neal, E. (2005). *Not The Usual Suspects: How To Recruit Usability Test Participants*. <http://www.sitepoint.com/article/usability-test-participants>. [Žiūrėta 2007 04 21.]
- Nielsen, J. (2003). *Recruiting Test Participants for Usability Studies*. <http://www.useit.com/alertbox/20030120.html>. [Žiūrėta 2007 04 21.]
- Oberle, K. (2002). Ethics in qualitative health research. *Annals RCPSC* 35(8): 563–566.
- Patton, M. (1987). *How to Use Qualitative Methods in Evaluation*. California: Sage Publications, Inc.
- Patton, M. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. SAGE Publications. Newbury Park London New Delhi.
- Patton, M. (2003). *Qualitative evaluation checklist*. <http://www.wmich.edu/evalctr/checklists/gec/index.html>. [Žiūrėta 2007 04 25.]
- Powell, R., Single, H., Lloyd, K. (1996). Focus groups in mental health research: enhancing the validity of user and provider questionnaires. *International Journal of Social Psychology* 42(3): 193–206.
- Race, K., Hotch, D., Parker, T. (1994). Rehabilitation program evaluation: use of focus groups to empower clients. *Evaluation Review* 18(6): 730–740.

- Richards, H., Schwartz, L. (2002). Ethics of qualitative research: are there special issues for health services research? *Family Practice* 19: 135–139. <http://fampra.oxfordjournals.org/cgi/content/full/19/2/135>. [Žiūrėta 2007 04 21.]
- Rudestam, K. E., Newton, R. R. (2001). *Surviving your dissertation: a comprehensive guide to content and process*. Sage Publication, Inc.
- Russel, C., Gregory, D. (2003). Evaluation of qualitative research studies. *Evidence-based Nursing* 6: 36–40.
- Seale, C. (1999). *The quality of qualitative research*. London: Sage.
- Selwin, N., Robson, K. (1998). Using e-mail as a research tool. *Social research Update* 21. <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU21.html>. [Žiūrėta 2007 05 21.]
- Shaughnessy, J., Zechmeister, E., Zechmeister, J. (2003). *Research method in psychology*. New York: McGraw Hill.
- Silverman, G. (1994). *Introduction to Telephone Focus Groups*. <http://www.mnav.com/phonefoc.htm>. [Žiūrėta 2007 05 26.]
- Smaling, A. (2003). Inductive, analogical, and communicative generalization. *International Journal of Qualitative Methods* 2(1). http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/2_1/html/smaling.html. [Žiūrėta 2007 05 26.]
- Smith, J., Scammon, D., Beck, S. (1995). Using patient focus groups for new patient services. *Joint Commission Journal on Quality Improvement* 21(1): 22–31.
- Spector, P. (2005). *Industrial & organizational psychology: research and practice*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Stenbacka, C. (2001). Qualitative research requires quality concepts of its own. *Management Decision* 39(7): 551–555.
- Stewart, D., Shamdasani, P. (1990). *Focus groups: theory and practice*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Taylor, S., Bogdan, R. (1998). *Introduction to qualitative research methods*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Templeton, J. (1987). *Focus groups: A guide for marketing & advertising professionals*. Chicago: Probus.
- Toma, J. (2000). How getting close to your subjects makes qualitative data better. *Theory Into Practice* 39 (3): 177–184.
- Trochim, W. (2006). *Research Methods Knowledge Base*. On-line: <http://www.atomicdog.com/BookDetails.asp?Session=AEFACA36-5E90-4598-A55F-491906F15581&BookEditionID=34&TOC=true#display>.
- Wilkinson, D., Birmingham, P. (2003). *Using Research Instruments: A guide for Researcher*. London and New York: RoudgeFalmer, Taylor & Francis Group.
- Žydžiūnaitė, V. (2006). *Taikomųjų tyrimų metodologijos charakteristikos*. Vilnius: Ciklonas.
- Белановский, С. А. (2001a). *Метод фокус-групп*. Москва: Никколо-Медия.
- Белановский, С. А. (2001b). *Глубокое интервью*. Москва: Никколо-Медия.